

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

**Історичний факультет
Кафедра нової та новітньої історії**

ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА

**до дипломної роботи
бакалавра**

на тему: «Українське питання на Нюрнберзькому процесі»

Виконав: студент IV курсу
денної форми навчання
напряму підготовки (спеціальності)
032 «історія та археологія»
Ковальов Ростислав Олегович
Керівник: к.і.н., доц.
Майстренко Владислав Сергійович
Рецензент: к.і.н., доц.
Журавльов Денис Володимирович

Харків – 2023

Зміст

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. АНАЛІЗ ІСТОРІОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛЬНОЇ БАЗИ.....	6
1.1. Історіографія наукових праць.....	6
1.2. Джерельна база дослідження про підготовку до Нюрнберзького трибуналу	9
РОЗДІЛ 2. НЮРНБЕРЗЬКИЙ ПРОЦЕС: ЙОГО ІСТОРІЯ, УЧАСНИКИ, ПІДСУМКИ І ЗНАЧЕННЯ ДЛЯ СВІТОВОГО СПІВТОВАРИСТВА	16
2.1. Історичні передумови створення та функціонування постійно діючої інституції у сфері міжнародного кримінального судочинства	16
2.2 Нюрнберзький трибунал: створення та відкриття.....	25
2.3. Принципи Нюрнберзького процесу як основа міжнародної кримінальної юстиції.....	40
РОЗДІЛ 3. НЮРНБЕРЗЬКИЙ ТРИБУНАЛ ТА УКРАЇНА.....	49
3.1 Нюрнберзький процес: Україна у планах третього рейху	49
3.2. Нюрнберг і дивізія «Галичина»	63
ВИСНОВКИ.....	67
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	73
ДОДАТКИ.....	77
РЕЗЮМЕ.....	80

ВСТУП

Актуальність теми. У підписаній на нараді британських, американських і радянських представників у Москві в жовтні 1943 року. декларації вказувалося, що «ті німецькі офіцери і солдати та члени нацистської партії, які були відповідальними за наведені вище звірства, вбивства та страти, або добровільно брали в них участь, будуть відіслані до країн, у яких були вчинені ці огидні дії, аби вони могли постати перед судом та понести покарання згідно з законами цих звільнених країн та вільних урядів, які будуть там створені. Списки будуть складені з усіма можливими подробицями, отриманими від усіх цих країн»¹. Головних злочинців, чиї злочини не пов'язані із визначеними державами, мали покарати спільним рішенням урядів держав-союзників.

У серпні 1945 року в Лондоні була підписана угода, за якою мав бути створений «Міжнародний військовий трибунал для суду над воєнними злочинцями, злочини яких не пов'язані з певним географічним місцем, незалежно від того, чи будуть вони обвинувачуватися індивідуально, чи в якості членів організацій або груп, чи і в тій, і в тій якості»².

Трибунал здобув право «судити та карати осіб, які діючи в інтересах європейських країн «вісі» індивідуально або в якості членів організації вчинили відповідний злочин»³. Статут крім того дозволяв Трибуналу у ході розгляду справи про будь-якого із членів визначеної групи або організації «визнати, що група або організація, членом якої був підсудний, була злочинною організацією»⁴.

У випадку вказаного рішення компетентні національні структури союзників змогли б притягувати до суду будь-яких осіб лише за фактом належності до вказаної групи або організації. При цьому злочинний характер

---

¹ Лебедева Н.С. Подготовка Нюрнбергского процесса. Москва, 1975.с.124

² Полторак А.И. Нюрнбергский эпилог. Москва, 1983.с.14

³ Лебедева Н.С. Подготовка Нюрнбергского процесса. Москва, 1975.с.126

⁴ Лебедева Н.С. Подготовка Нюрнбергского процесса. Москва, 1975.с.127

зазначеної групи або організації вважався б доведеним і не підлягав оскарженню.

На лаві підсудних Нюрнбергу були Герінг, Гесс, Кальтенбруннер, Ріббентроп, Розенберг і ще дев'ятнадцять високопосадовців гітлерівської Німеччини. Вони були обвинувачені не лише індивідуально, але й як «члени будь-якої з наведених нижче груп чи організацій, до яких вони безпосередньо належали». Такими сторона обвинувачення вважала т.зв. «урядовий кабінет», керівників націонал-соціалістичної партії, СС й СД (службу безпеки), Гестапо, СА, а також генеральний штаб і верховне командування німецьких ЗС. Таким чином, трибунал визначав відповідальність не тільки окремих посадовців гітлерівського режиму, а й низки партійних та державних структур Німеччини.

Також треба зазначити, що актуальність даної теми на сьогодні є дуже значимою, адже в XXI столітті російська федерація розв'язала війну проти України та її народу, скоюючи військові злочини, подібні до тих злочинів, які скоювала Німечина в роки другої світової війни. На прикладі судового процесу, який відбувся над висопоставленими нацистами у Нюрнберзі, має відбутись суд над владою росії, та в своїй суті не повинна мати права на помилування.

Новизною проекту є розгляд питань, які раніше не висвітлювались науковцями з приводу питання України на Нюрнберзькому процесі.

Метою даного дослідження є систематизація й узагальнення відомостей щодо українського питання на Нюрнберзькому процесі. Означена мета передбачає вирішення таких науково-дослідницьких завдань:

- розгляд джерельної бази дослідження про підготовку до Нюрнберзького трибуналу й аналіз історіографії наукових праць;
- дослідження історичних передумов створення й функціонування постійно діючої інституції у сфері міжнародного кримінального судочинства;
- висвітлення перебігу створення, відкриття і діяльності Нюрнберзького трибуналу;

- вивчення принципів Нюрнберзького процесу як основи міжнародної кримінальної юстиції;
- розгляд місця України у планах Третього рейху (в контексті Нюрнберзького трибуналу);
- з'ясування підсудності для Нюрнберзького процесу української дивізії «Галичина».

Об'єктом дослідження є Нюрнберзький процес. **Предметом** дослідження являється українське питання на Нюрнберзькому процесі.

Методологічною основою роботи є принципи історизму, об'єктивності, критичного та структурно-системного підходів до розгляду обраної теми. В процесі написання дисертації застосовувалися аналітичний, проблемно-хронологічний та порівняльно-історичний методи дослідження. Було здійснене системне загальнотеоретичне осмислення процесів становлення і розвитку історичних явищ.

Хронологічні межі включають територію України яка була окупована Німеччиною та територія Німеччини, а саме місто Нюрнберг, де відбувся процес.

Практичне значення даної роботи полягає у тому, що результати дослідження можуть бути використані при написанні наукових монографій та статей з проблем новітньої історії Європи та України, а також у ході розробки відповідних навчальних курсів у вищих навчальних закладах.

Структура роботи. Структурно дане дослідження складається зі вступу, трьох розділів, які містять у своєму складі підрозділи, висновків, списку використаних джерел і літератури, а також додатків.

РОЗДІЛ 1. АНАЛІЗ ІСТОРИОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛЬНОЇ БАЗИ

1.1. Історіографія наукових праць

Початок формуванню історіографічної спадщини поклали самі учасники основного Нюрнберзького процесу: ще в березні 1946 року було відзначено, що «кожний, хто вертався з Нюрнберга, починав писати книгу». У підсумку, величезна кількість публікацій була написана сучасниками й учасниками подій. Нюрнберг став рідкою історичною подією, ретельно вивченою його власними героями. Щоденники, мемуари й статті, написані суддями, обвинувачуваними, прокурорами, адвокатами, перекладачами й персоналом в'язниці, супроводжувалися академічними оглядами історичних робіт від тих же авторів.

Деякі з них реєструються в бібліотеках як вторинні дослідження, а не первинні джерела: наприклад, книги «The Nuremberg Trial» Уїтні Харріса й «Anatomy of the Nuremberg Trials» прокурора Телфорда Тейлора. У книзі Тейлора мемуарну частину й історіографічну роботу можна відрізнити тільки при безпосередньому знайомстві з рукописом, що зберігається в Юридичній школі Колумбійського університету⁵.

Популярні англomовні джерела - такі як книги Купера, Конота або Туса, написані в роки Холодної війни - являли собою «проникливі, яскраві оповідання», але не надавали своїм читачам ні контексту, ні аналізу подій. Першою роботою професійного історика стала книга Юджина Девідсона «Trial of the Germans», видана в 1969 році, що містила у собі біографічні нариси обвинувачуваних - а не історичний аналіз Нюрнберзького процесу. Крім того, в 1976 році вийшов документальний фільм Марселя Офулса (Marcel Ophuls) «The Memory of Justice», заснований на книзі прокурора Тейлора «Nuremberg and Vietnam: An American Tragedy»⁶.

---

⁵ Taylor, Telford. Final report to the Secretary of the Army on Nuernberg war crimes trials under Control Council Law no. 10. Washington, D.C.: United States Govt. Print. Off., 1949.

⁶ Priemel, Kim Christian. The Betrayal : The Nuremberg Trials and German Divergence : [англ.]. Oxford : Oxford University Press, 2016. P. 16-20.

На початку 2000-х років були видані роботи Лоуренса Дугласа й Дональда Блоксхема, що вперше детально обговорили проблеми, пов'язані з несумісністю юридичної й історичної трактувань подій у Нюрнберзі - ті ж роботи містили й спробу аналізу впливу судового процесу на наступну історіографію Холокосту. В 2011 році вийшло «велике й всеосяжне» дослідження Кевіна Джона Хеллера про наступні Нюрнберзькі процеси, що містило актуальний на той момент статус юридичних дебатів про Нюрнберг й детальні відповіді на багато спірних питань про процес. Американські, британські й французькі джерела стали основою для роботи Кіма Крістіана Прімеля «The Betrayal: The Nuremberg Trials and German Divergence» (2016)⁷, у той час як радянський сторона справи була обговорена в роботі Франсін Хірш «Soviet Judgment at Nuremberg» (2020)⁸.

Судовий процес у Нюрнберзі містив у собі вивчення 100 тисяч документів, 100 тисяч футів кіноплівки й 25 тисяч світлин. Обвинувачення й захист виготовили 30 000 фотокопій і надрукували 50 мільйонів машинописних сторінок. Найбільш важливими первинними джерелами щодо Нюрнберзьких процесів були стенограми самих судових засідань: в англomовному виданні стенограма першого процесу займає близько 17 000 сторінок. Вони були опубліковані всіма чотирма офіційними мовами трибуналу в 42-х томах («Блакитна серія», Blue Series): 22 томи стенограм і 20 томів представлених суду доказів. Крім того, коротка версія позиції обвинувачення містилася в англomовному десятитомнику «Nazi conspiracy and aggression», виданому в 1946-1948 роках («Червона серія», Red Series / NCA). У випадку з наступними процесами повні стенограми, за даними на 2016 рік, ніколи не публікувалися: «Зелена серія» (Green Series) книг, що являє собою

---

⁷ Priemel, Kim Christian. *The Betrayal : The Nuremberg Trials and German Divergence* : [англ.]. Oxford : Oxford University Press, 2016.

⁸ Hirsch, Francine. *Soviet judgment at Nuremberg : a new history of the international military tribunal after World War II* : [англ.]. New York : Oxford University Press, 2020.

дайджест із 135 000 сторінок стенограм - не вважаючи безлічі юридичних зведень і більш 185 000 сторінок доказів⁹.

У СРСР російські переклади промов німецьких адвокатів були засекречені: протягом десятиліть вони зберігалися в особливих радянських архівах і були видані вже після розпаду Радянського Союзу – в 2008 році, у рамках двотомника «Нюрнберзький процес: Захисні промови адвокатів»¹⁰. Радянські офіційні представники також продовжували заперечувати й існування секретного протоколу до пакту Молотова - Ріббентропа. Незважаючи на поступове запровадження обмежень на доступ до російських архівів, зв'язаним Нюрнбергом, на території РФ тривало видання окремих колекцій документом: включаючи «СРСР і Нюрнберзький процес. Невідомі й маловідомі сторінки історії» (2012) і «Головний процес людства. Нюрнберг: документи, дослідження, згадування» (2011)¹¹.

Фактична відмова Нюрнберзького трибуналу підтримати концепцію «нацистської змови» вніс вклад в історіографію Третього Рейха й Холокосту. Відмова привела до поступового руйнування нарративу про абсолютну тоталітарну диктатуру, що існувала в Рейху: нарративу про «загін божевільних фанатиків», що управляли німецьким суспільством, яке стало першою жертвою нацизму¹².

Таким чином джерел історіографії достатньо для вивчення та написання данної роботи.

---

⁹ Ann Tusa; John Tusa. The Nuremberg Trial : [англ.] / New foreword by Ann Tusa and John Tusa; partially based on two draft chapters by John Wheeler-Bennett. New York : Skyhorse Pub, 2010. P. 587-593

¹⁰ Учёные труды Российской Академии адвокатуры и нотариата. № 3 (14) 2009.С. 6.

¹¹ Безыменский Л. А. Предисловие. Пакт. Гитлер, Сталин и инициатива германской дипломатии. 1938-1939 / И. Фляйшхауэр. Москва : Прогресс, 1990.

¹² Priemel, Kim Christian. The Betrayal : The Nuremberg Trials and German Divergence : [англ.]. Oxford : Oxford University Press, 2016. P. 149-150

1.2. Джерельна база дослідження про підготовку до Нюрнберзького трибуналу

Радянський Союз першим висунув ідею створення Міжнародного військового трибуналу. У ноті народного комісаріату іноземних справ СРСР від 14 жовтня 1942 р. зазначалося: «Радянський уряд вважає за необхідне невідкладне передання суду спеціального міжнародного трибуналу і покарання по всій суворості кримінального закону будь-якого з ватажків фашистської Німеччини»¹³.

Формально ця заява була відповіддю на звернення 9 урядів окупованих європейських країн¹⁴. Фактично ж воно було зроблено внаслідок кризи в радянсько-англійських відносинах. Обіцяного Лондоном і Вашингтоном відкриття другого фронту не передбачалося в найближчому майбутньому. 19 жовтня 1942 р. І.Сталін направив послу СРСР Великобританії І.Травневому телеграму: «У нас у всіх у Москві складається враження, що Черчилль тримає курс на поразку СРСР, щоб потім змовитися з Німеччиною Гітлера чи Брюнінга за рахунок нашої країни. Без такого припущення важко пояснити поведінку Черчилля щодо другого фронту у Європі, щодо постачання озброєння для СРСР [...], з питання Гесса, якого Черчилль, очевидно, тримає про запас»¹⁵. Стаття аналогічного змісту, дуже різка за тоном, була опублікована того ж дня в «Правді». Міністр закордонних справ Великобританії А.Іден заявив радянському послу, що читав її з подивом і «гострим почуттям невдоволення»¹⁶.

У Лондоні отримали пам'ятну записку Радянського уряду від 3 листопада 1942 р., у ній знову порушувалося питання про надання суду Міжнародного трибуналу ватажків злочинної гітлерівської кліки.

---

¹³ Внешняя политика Советского Союза в период Отечественной войны. Москва, 1944. С. 277.

¹⁴ Советско- французские отношения во время Великой Отечественной войны. 1941-1945 гг. Документы и материалы. Москва, 1985. С. 105-108.

¹⁵ Советско-английские отношения во время Великой Отечественной войны. 1941-1945 гг. Документы и материалы. В 2-х т. Т.1. Москва, 1983. С. 294.

¹⁶ Library of Birmingham's University Avon Papers AP 20/9/57.

При цьому Іден телеграфував британському послу у Москві А.К. Керру: «Ми не думаємо, що буде вважати за доцільне залучити до формального суду головних злочинців, таких, як Гітлер і Муссоліні, оскільки їхні злочини і відповідальність настільки великі, що вони не підходять для розгляду шляхом юридичної процедури. На нашу думку, питання про ці головні постаті, до яких, безперечно, треба зарахувати і Гесса, має бути вирішене шляхом політичного рішення Об'єднаних Націй. При цій процедурі вони можуть бути покарані так само суворо і набагато швидше, ніж за будь-якої юридичної процедури»¹⁷.

У бесіді зі Сталіним 5 листопада та Молотовим 24 листопада Керр відстоював позицію, сформульовану британським міністром закордонних справ. Радянські лідери жодною мірою не відмовилися від ідеї, що гітлерівські ватажки, винні у злочинах, повинні бути засуджені міжнародним трибуналом¹⁸.

Довгий час – аж до початку 1945 р. керівництво США було згідно з Лондоном у тому, що страта нацистських лідерів має бути здійснена на основі політичного рішення. Про це говорив, зокрема, держсекретар К. Хелл А. Ідену під час візиту останнього до Вашингтона у березні 1943 р.

12 жовтня 1943 р. У. Черчілль звернувся до І.Сталіна та президента США Ф. Рузвельта з пропозицією опублікувати декларацію про повернення гітлерівських військових злочинців на місця скоєння ними злодіянь та про суд над ними за законами країн, які стали жертвами окупантів. Однак у проекті британського прем'єра вказувалося, що декларація не належить до головних військових злочинців, чиї злочини не пов'язані із певним географічним місцем. Тому дуже важливою була поправка, запропонована радянською стороною 25 жовтня. Вона передбачала, що головні військові злочинці «покаратимуться спільним рішенням урядів союзників»¹⁹. Це формулювання ще не визначало

¹⁷ Smith B.F. The American Road to Nuremberg: The Documentary Record. 1944-1945. Stanford (Cal.), 1982. P. 72

¹⁸ СССР и германский вопрос 1941-1948. Документы из Архива внешней политики Российской Федерации. В 3-х тт. Т. 1. Москва, 1998.С. 176-186.

¹⁹ Переписка Председателя Совета Министров СССР с Президентами США и Премьер-министрами Великобритании во время Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. Т. 1.Москва, 1957. С. 395-396.

форму покарання – за допомогою суду, як пропонував СРСР, або ж внаслідок адміністративного акта, чого прагнули уряди США та Великобританії. Але цим питання вирішувалося в принципі – фашистським ватажкам не уникнути розплати.

Проблема покарання військових злочинців обговорювалася і Тегеранської конференції. Саме там стався інцидент, який досі використовується багатьма західними істориками як доказ наміру Сталіна розправитися з усіма нацистськими ватажками без суду та слідства. Радянський вождь підняв келих за те, щоб після війни було розстріляно не менше 50 тисяч гітлерівців. Це викликало різко негативну реакцію у Черчілля. Рузвельт, зрозумівши, що «дядечко Джо» дражнить британського прем'єра, підтримав похмурий жарт і назвав «компромісну цифру» – 49 500²⁰.

У вересні 1944 р. у Квебеці до уваги президента США і прем'єр-міністра Великобританії було запропоновано два варіанти покарання гітлерівських главарів: американський – «план Morgентау» та англійський – «меморандум Саймона». І в тому, і в іншому відстоювалася ідея позасудового рішення цього питання. Черчілль і Рузвельт погодили текст листа Сталіну, пропонуючи скласти список 50 або 100 осіб, чия відповідальність за керівництво або санкціонування злочинів загально визнана і встановлена самим фактом займаних ними посад і яких офіцер у ранзі генерала після посвідчення їхньої особи розпорядиться розстріляти протягом години.

У жовтні 1944 р. цей лист було взято У. Черчіллем до Москви. Однак глава радянського уряду в бесіді з британським прем'єром наполягав на покаранні головних військових злочинців відповідно до рішення суду. «Зустрівшись з такою точкою зору з цього питання, – писав Черчілль Рузвельту, – я не наполягав на меморандумі, який я вручив Вам і який Ви обговорили з держдепартаментом. Будьте ласкаві вважати це питання знятим

---

²⁰ Foreign Relations of the United States. Diplomatic Papers (FRUS). The Conference at Quebec, 1944. Wash., 1972. P. 91-93, 467, 487

з порядку денного»²¹. У Ялті прем'єр-міністр Великобританії продовжував відстоювати свою точку зору, а Сталін, як і раніше, вважав: головні військові злочинці мають постати перед міжнародним судом. Непевну позицію зайняв Рузвельт: погодившись судити гітлерівських ватажків, він у той же час заявив, що «процедура суду не повинна бути надто юридичною», і «за всіх умов на суд не повинні бути допущені кореспонденти та фотографи»²².

Західні союзники СРСР настільки тривалий час не йшли назустріч радянській ідеї організації міжнародного процесу, оскільки пам'ятали негативний досвід Першої світової війни і побоювалися, що переможцям не буде гарантована необхідна юридична основа для суду над німецькими лідерами. Лякала і можливість посилення підсудних на далеко не бездоганну передвоєнну політику західних держав, їхнє посібництво Німеччини в переозброєнні, мюнхенські маневри тощо. Побоювалися й те, що підсудні можуть узяти на озброєння тезу: «А судді хто?» Протягом усієї війни вони намагалися не допустити публічних дебатів про жахливі репресії сталінського режиму проти радянських громадян, про катинський злочин, масові депортації населення з приєднаних до СРСР у 1939-1940 роках територіях, які могли завдати шкоди союзницьким відносинам.

Сталіну ж були чужі подібні сумніви. Він мав значний досвід організації «показових процесів» у своїй країні, знав, як не допускати обговорення делікатних питань, затикати рота підсудним, як домагатися потрібних свідчень. У той же час Кремль не міг не зважати на радянську громадську думку, яка не задовільнилася б простим розстрілом гітлерівських ватажків, оскільки військову перемогу необхідно було довершити політичним розгромом фашизму у відкритому судовому процесі.

Необхідність проведення міжнародного суду над гітлерівськими лідерами до кінця війни усвідомили і деякі провідні політики США – військовий міністр Г.Стімсон, державний секретар Е.Стеттініус, суддя

---

²¹ FRUS. The Conferences at Malta and Yalta, 1945. P. 400.

²² FRUS. The Conferences at Malta and Yalta, 1945. P. 400.

С.Розенман, генерал-прокурор країни Ф.Біддл. Вони підготували так званий «ялтинський меморандум», який президент США схвалив лише після повернення з Росії – у другій половині лютого 1945 року.

Суддя С.Розенман, уповноважений Рузвельтом провести консультації з англійцями з цього питання, фактично повернувся з Лондона ні з чим. 3 травня 1945 р. на нараді керівників зовнішньополітичних відомств СРСР, США та Великобританії в Сан-Франциско Розенман вручив Молотову та Ідену проект угоди про створення Міжнародного військового трибуналу (МВТ). У ньому пропонувалося зрадити суду союзного військового трибуналу головних злочинців війни. У Суд повинні були увійти по одному представнику від кожної з держав, що беруть участь у Контрольній Раді з Німеччини. Одночасно створювався Слідчий комітет, який був уповноважений збирати обвинувальний матеріал, готувати обвинувальний висновок тощо.

Під час обговорення американської пропозиції А.Іден зазначив, що колишня точка зору британського уряду про недоцільність організації формальних судових процесів щодо головних злочинців війни залишається незмінною. «Однак, якщо США та СРСР тримаються іншої точки зору і вважають за доцільне застосування такого порядку відповідальності, британський уряд готовий з цим погодитися». Учасники наради вирішили запропонувати Франції взяти участь у установі МВП.

СРСР загалом позитивно поставився до пропозицій, вручених В.Молотову 3 травня в Сан-Франциско. 7 червня нарком закордонних справ надіслав проект відповіді на ініціативу США І.Сталіну і, отримавши його згоду, доручив радянському послу США А.Громико передати його Держдепартаменту. У цьому документі радянський уряд висловлював згоду на переговори і на прийняття американського проекту як їхню основу.

З 26 червня по 8 серпня в Лондоні проходила конференція представників СРСР, США, Великобританії та Франції, що виробила Угоду та Статут МВТ. Радянську делегацію очолював заступник голови Верховного Суду СРСР І.Нікітченко. У роботах західних авторів нерідко трапляються твердження, що

основою Статуту МВТ лягли лише ідеї американських юристів. Серед них – теорія змови та відповідальності за розв'язання агресії. Не заперечуючи ролі американських юристів – Р. Джексона, який очолював делегацію США на Лондонській конференції, М.Бернайса та У.Ченлера, слід зазначити і внесок радянських учених-криміналістів у розробку ідей, що лягли в основу лондонських документів. Так, ще у лютому 1943 р. Н.Полянський представив у ЧГК проект, що передбачав передання гітлерівського керівництва міжнародному кримінальному суду, покарання за посягання на підвалини міжнародного світу та розкриття всіх пружин змови, що призвела до потрясіння засад цивілізації.

Значний вплив на підготовку Статуту мали роботи члена радянської делегації на Лондонській конференції О.Райніна, і, насамперед, видана 1944 р. його монографія «Про кримінальну відповідальність гітлерівців». Її дуже високо оцінювали американські розробники Статуту МВТ. У.Ченлер, зокрема, писав, що СРСР протягом останніх 20 років стоїть на чолі націй світу в їх зусиллях поставити війну поза законом, і наводив як приклад роботи Трайніна²³.

Англійський історик Е. Ротштейн повідомив цікавий факт: «У 1917 році, коли я навчався в Оксфорді стипендіатом, ще за пів року до призову на військову службу, у мене склалися приятельські відносини з Д.Файф. Він – консерватор, а я – соціал-демократ. Ми обидва повернулися в 1919 р. до університету і пішли кожен своєю дорогою [...] Так от, коли готувався процес, у червні 1945 р. він звернувся до мене з проханням, чи не знаю я про якийсь виклад англійською мовою поглядів радянських юристів-міжнародників з питання про міжнародні злочини, підсудність злочинців або щось подібне. Саме тоді я переглядав гранки мого перекладу книги академіка О.М. Трайніна «Кримінальна відповідальність гітлерівців», яку збиралося видати британське

---

²³ Smith B.F. The American Road to Nuremberg: The Documentary Record. 1944-1945. Stanford (Cal.), 1982. P. 33-37.

видавництво «Хатчісон». Я послав йому гранки і отримав від нього листа з гарячим висловом подяки: «Сам бог послав мені їх у цих обставинах»²⁴.

Протягом шести тижнів представники чотирьох країн вирішували у Лондоні складні проблеми, пов'язані зі створенням МВТ. З ініціативи радянської делегації вирішили готувати два документи – власне угоду про створення МВТ та його Статут. Запропонований Нікітченко 2 липня проект угоди було взято за основу та увійшов до остаточного тексту. До 11 липня на основі американського та радянського проектів Статуту МВТ було складено зведений текст. Спірні формулювання були взяті у дужки. Потім почався пошук взаємоприйнятних рішень щодо ще не узгоджених статей. До 18 липня більшість із них були визначені, але з низки питань виникли серйозні труднощі, які мало не призвели до зриву угоди²⁵.

Отже джерельна база цього дослідження дозволяє вивчати та аналізувати данне питання.

---

²⁴ Smith B.F. The American Road to Nuremberg: The Documentary Record. 1944-1945. Stanford (Cal.), 1982.

²⁵ Лебедева Н.С. Подготовка Нюрнбергского процесса. Москва, 1975. С. 82-140.

РОЗДІЛ 2. НЮРНБЕРЗЬКИЙ ПРОЦЕС: ЙОГО ІСТОРІЯ, УЧАСНИКИ, ПІДСУМКИ І ЗНАЧЕННЯ ДЛЯ СВІТОВОГО СПІВТОВАРИСТВА

2.1. Історичні передумови створення та функціонування постійно діючої інституції у сфері міжнародного кримінального судочинства

У ході підготовки до формування Міжнародного військового трибуналу нелегко було поєднати дві процесуальні системи права – континентальну, прийняту в СРСР та Франції, та англосаксонську. Гострі дебати розгорілися щодо питання про злочинний характер агресивної війни. Представник Франції А. Гро не вважав її міжнародним злочином. Англійці ж, погоджуючись із злочинним характером агресії відповідно до норм міжнародного права, водночас зазначали, що за неї ще не передбачено кримінального покарання. Радянські та американські делегати доводили, що відсутність конкретних санкцій нічого не змінює. Адже за скоєння інших міжнародних злочинів, таких, як порушення законів та звичаїв війни, так само не встановлено певних покарань. Проте, Женевська конвенція 1929 р. передбачала у принципі їх кримінальну караність.

Найбільші складнощі виникли розробки визначення поняття «міжнародний злочин» (стаття 6 Статуту МВТ). 25 липня заступник наркома закордонних справ О.Вишинський представив В.Молотову записку, в якій підбивали підсумки лондонських переговорів і вказувалося, що для СРСР неприйнятні два пункти статті 6:

«а) вторгнення або загроза вторгнення, або виступу як призвідника війни в інших країнах, порушуючи договори, угоди або запевнення між країнами, або порушуючи міжнародне право будь-яким іншим шляхом»;

б) участь у загальному плані чи заході, спрямованому на встановлення панування над іншими націями. Цей план або захід включав, або передбачав,

або був достатньою мірою розрахований на те, щоб спричинити використання незаконних засобів для його здійснення»²⁶.

Молотов, у свою чергу, інформував Сталіна про переговори і, навівши пункти, про які писав йому Вишинський, уточнив: «Ми вважаємо, що ці вкрай невизначені формулювання дають можливість визнати міжнародним злочином і військові заходи, що проводяться як оборона проти агресії. Як відомо, в ході останньої війни наші та англо-американські війська вторглися до Німеччини, що, однак, ні з якого погляду не можна розглядати як міжнародний злочин. Ми вважали б за можливе прийняти зазначені пункти лише за умови, якби в них було включено ясну вказівку на те, що йдеться про фашистську агресію. Нашим представникам у Лондоні дані вказівки рішуче заперечувати проти зазначених двох пунктів. Однак англійці та американці наполегливо домагаються їх збереження, французи їх у цьому підтримують»²⁷.

Глава американської делегації Р. Джексон наполягав на тому, що визначення злочинних дій не повинно залежати від того, хто їх вчинив. Він навіть виїхав 26 липня до Потсдама і поставив перед державним секретарем США Дж. Бірнсом питання про створення МВТ без участі СРСР. Однак американське керівництво не пішло на це. Хід Лондонської конференції обговорювався в Потсдамі «великою трійкою», яка у своєму рішенні висловила надію на швидку угоду і назвала справою величезної важливості якнайшвидший початок суду над гітлерівськими ватажками. З ініціативи глави Радянського уряду у рішенні Потсдамської конференції було зазначено, що список обвинувачених буде опубліковано до 1 вересня 1945.

2 серпня учасникам Лондонської зустрічі вдалося знайти взаємоприйнятну формулу ст. 6-й Статуту, розбивши її на дві фрази. У першій зазначалося, що МВТ має право судити і карати осіб, які, діючи на користь європейських країн «осі», вчинили такі дії. У другій – визначалися, які ж дії є

---

²⁶ СССР и германский вопрос 1941-1948. Документы из Архива внешней политики Российской Федерации. В 3-х тт. Т. 1. Москва, 1998. С. 182-183

²⁷ Hirsch, Francine. Soviet judgment at Nuremberg : a new history of the international military tribunal after World War II : [англ.]. New York : Oxford University Press, 2020.

злочинними та тягнуть за собою індивідуальну відповідальність. На останньому засіданні вдалося вирішити й питання про місце проведення процесу – ним став Нюрнберг; постійним місцем перебування МВТ – Берлін.

8 серпня в урочистій обстановці відбулося підписання Угоди між урядами СРСР, США, Великобританії та Франції. 19 урядів Об'єднаних Націй схвалили Статут і приєдналися до Угоди.

29 серпня було опубліковано перший список головних військових злочинців, до якого увійшли імена 24 провідних нацистських діячів, промисловців, військових, дипломатів, ідеологів – Герінга, Гесса, Ріббентропа, Бормана, Кейтеля, Лея, Круппа, Кальтенбруннера, Розенберга, Фріка, Штрейхера, Шахта, Функа, Денніца, Редера, Шираха, Заукеля, Йодля, Папена, Зейс-Інкварта, Шпеєра, Нейрата та Фріче. Крім того, на підставі розгляду справ підсудних МВТ мало розглянути питання про визнання злочинними наступних організацій: керівний склад НСДАП; охоронні загони НСДАП (СС), включаючи службу безпеки (СД); державну таємну поліцію (гестапо); штурмові загони НСДАП (СА); генеральний штаб та вище командування німецьких збройних сил. Констатувати юридично злочинний характер цих організацій було необхідно для того, щоб забезпечити можливість національним судам притягувати до відповідальності за належність до них окремих осіб.

5 вересня Радянський уряд і Політбюро ЦК ВКП(б) ухвалили ідентичні рішення про підготовку Нюрнберзького процесу. Як член МВТ від Радянського Союзу призначався І.Микитченко, головним обвинувачем від СРСР - прокурор України Р.Руденко. Створювалася і спеціальна урядова «Комісія з керівництва під готуванням обвинувальних матеріалів та роботою радянських представників у Міжнародному військовому трибуналі в Нюрнберзі» на чолі з А.Вишинський. Її членами стали прокурор СРСР К.Горшенін, голова Верховного Суду СРСР І.Голяков, нарком держбезпеки В.Меркулов, його заступник Б.Кобулов. 6 вересня до неї було включено і голову армійської контррозвідки «Смерш» В.Абакумов, 3 листопада - нарком

юстиції Н.Ричков. Документи цієї комісії надсилалися Сталіну, Молотову, іншим членам Політбюро.

Вишинський та члени його Комісії готували директиви для радянської делегації в Нюрнберзі, підбирали обвинувачів, перекладачів, зв'язківців, шифрувальників та інших працівників для відправлення до Нюрнберга. Причому кожен із тих, хто підлягав відправленню на процес, проходив перевірку через апарат Наркомату держбезпеки (НКДБ), після чого його кандидатура передавалася Комісії з виїздів за кордон на чолі з секретарем ЦК ВКП(б) Г.Маленковим.

Політбюро ЦК ВКП(б) ухвалило й низку рішень про направлення на процес журналістів, письменників, кінооператорів та інших представників засобів масової інформації, які згодом висвітлювали хід Суду народів. Брало активну участь у підготовці процесу Управління пропаганди та агітації ЦК ВКП(б), що керувало підбором журналістів, підготовкою документальних фільмів про нацистські злочини, про руйнування міст, знищення пам'яток культури тощо для показу в Нюрнберзі.

Усі радянські спецслужби, а також Надзвичайна державна комісія з розслідування німецько-фашистських злочинів (ЧДК), НКІС та інші організації брали найактивнішу участь у збиранні доказів звинувачення, підборі свідків тощо. Крім того, до Нюрнберга було направлено велику групу працівників держбезпеки та «Смершу». Серед них: полковник М.Лихачов, розстріляний разом із В.Абакумовим у 1954 р. за фабрикацію справ із застосуванням тортур; капітан П.Гришаєв, який керував згодом бригадою у справі Єврейського антифашистського комітету, Б.Соловов та інших. Вони стежили за кожним кроком радянських представників, вносячи нервозність у тому роботу. На засіданні урядової комісії -16 листопада 1945 р. Б.Кобулов, зокрема, заявив: «Наші люди, які зараз перебувають у Нюрнберзі, повідомляють нам про поведінку обвинувачених під час допитів. У їхніх відповідях часто чуються антирадянські випадки, а наш слідчий товариш

Олександров слабо парує їх»²⁸. Останній був змушений виправдовуватись, вказуючи, що випадів ніяких не було, а на допитах завжди був присутній заступник Руденка Ю.Покровський. Г.Александров просив припинити різноманітні пересуди, «оскільки це створює нервозну обстановку і заважає подальшій роботі».

18 жовтня Обвинувальний висновок було вручено Міжнародному військовому трибуналу, кожному підсудному і опубліковано одночасно в Лондоні, Москві, Вашингтоні та Парижі. До початку жовтня головні обвинувачі узгодили між собою розподіл відповідальності за чотири розділи Обвинувального висновку. Американці відповідали за подання доказів за загальним планом або змовою, англійці – щодо злочинів проти світу, французи – щодо військових злочинів та злочинів проти людяності, скоєних у західних країнах, радянські обвинувачі – за аналогічними злочинами в окупованих східноєвропейських країнах та областях СРСР. Однак у Москві такий поділ обов'язків було визнано невдалим. Вишинський 1 листопада наказав Руденку домовитися з його західними колегами про залишення за ним та звинувачень у злочинах проти миру.

Апарат радянського звинувачення було побудовано за таким принципом:

- головний обвинувач (Р.Руденко), його заступник (Ю.Покровський), помічники (М.Рагінський, Л.Смирнов, Л.РШейнін, з середини грудня - Н.Зоря);
- документальна частина (начальник Д.Карєв);
- слідча частина (начальник Г.Олександров, його помічники С.Розенбліт, Н.Орлов, С.Пірадов);
- консультанти (О.Трайнін, Б.Маньковський та ін.);
- секретаріат (В.Коломацький, з грудня - А.Полторак);
- допоміжні служби (бюро перекладів, прес-бюро, адміністративно-господарська служба та служба зв'язку).

---

²⁸ Лебедева Н.С. Подготовка Нюрнбергского процесса. Москва, 1975.

Обвинувачі від США, СРСР, Великобританії та Франції провели велику роботу з виявлення та систематизації доказів, проведення допитів підсудних і свідків, подання висновків щодо клопотань підсудних та їх захисників²⁹. Радянські слідчі ретельно готувалися до допитів, вивчаючи сотні документів, складаючи біографічні довідки і запитальники. Допити стенографувалися російською та німецькою мовами, підписувалися допитуваними. У Москві було вжито заходів до розшуку свідків. 12 листопада відповідальний секретар ЧДК П.Богоявленський направив А.Вишинському списки 59 свідків.

Щоб не затягувати процес, головні звинувачують домовилися, що кількість свідків буде зведена до мінімуму. Водночас, на вимогу Руденка, було вирішено не будувати процес виключно на письмових доказах. Свідчення таких свідків, як І.Орбелі про руйнування в Ленінграді, протоірея Н.Ломакіна про звірства в Ленінградській області, С.Ройзмана та С.Шмаглевської про жахливі злочини в концтаборах Треблінки та Освенцимі, Ф.Паулюса про підготовку до нападу на СРСР та ін. справили величезне враження. Усього звинувачення викликало 33 свідки, захист – 61.

Величезний обсяг роботи випав на перекладачів. Вони перекладали документи, що висувалися радянськими обвинувачами як докази, німецькою, англійською та французькою мовами, ті матеріали, які представляли Трибуналу їхні колеги – російською, допомагали радянським делегатам спілкуватися з учасниками судового розгляду з інших країн. Після початку процесу їм належало вперше в історії брати участь у синхронному перекладі, що вимагав найвищого професіоналізму.

Радянська сторона доброзичливо поставилася до пропозиції урядів Польщі, Чехословаччини та Югославії призначити за одним обвинувачем від своїх країн, які б виступали на процесі. Це питання ставилося Вишинським у розмовах із британським послом А.Керром, Руденко – на засіданнях Комітету обвинувачів. Однак обвинувачі від США та Великобританії зустріли цю

---

²⁹ Ann Tusa; John Tusa. The Nuremberg Trial : [англ.] / New foreword by Ann Tusa and John Tusa; partially based on two draft chapters by John Wheeler-Bennett. New York : Skyhorse Pub, 2010.

пропозицію в багнети. Д. Максвелл-Файф заявив, що він консультувався зі своїм урядом, який категорично заперечує участь поляків, чехів або югославів як обвинувачів і навіть у ролі працівників апарату. У результаті вони були присутні на Нюрнберзькому процесі лише у ролі спостерігачів. Польща, Чехословаччина та Югославія передали Руденку велику кількість документів про злочини нацистів у цих країнах.

Головні обвинувачі від США і Франції пропонували перенести на 2 тижні відкриття процесу з тим, щоб можна було замінити розбиту пару особою Густава Круппа його сином Альфредом Круппом. Однак ця пропозиція не була задоволена Трибуналом. Членам московської Комісії з Нюрнберзького процесу ідея перенесення процесу виявилася привабливою. Сталінське керівництво, вважаючи, що радянське звинувачення ще недостатньо добре підготувалося до процесу, своєю чергою, вирішило домогтися його відстрочки на кілька тижнів. 16 листопада під час засідання урядової Комісії з Нюрнберзького процесу Вишинський заявив: «Досі Руденко не має плану проведення процесу. Руденко не готовий до проведення процесу. Вступну промову, яку ми з вами виробили, я надіслав до ЦК... Зараз ми намагаємося відкласти справу тижня на два-три. Потрібно вивчити матеріали, треба виграти час, підготуватися. На початок процесу треба поїхати комусь із Комісії як спостерігач».

Головного обвинувача від СРСР викликали в Москву. 19 листопада Вишинський направив Покровському по ВЧ таку вказівку: «Якщо на засідання обвинувачів складатиметься думка більшості про невідкладення процесу, то Ви повинні заявити, що Вами не отримано повноважень брати участь у процесі у разі, якщо процес розпочнеться без головного обвинувача від СРСР, і що Ви змушені будете довести до відома Радянського уряду про відхилення пропозиції Радянського звинувачення та створеного чинністю цього положення. Наша пропозиція містить у собі загрозу відмови від участі в процесі, але ще не є відмовою. Таким чином, наша пропозиція є способом

тиску інших обвинувачів для досягнення мети. Цим повинен керуватися тов. Нікітченко на засідання Трибуналу під час обговорення цього питання»³⁰.

Однак цей напівультиматум не подіяв: Покровському пояснили, що Руденко виступатиме лише через 3-4 тижні. В останній момент Москва погодилася на участь радянських обвинувачів у відкритті процесу, хоч і без Руденка. 19 листопада Вишинський повідомив про це послам США та Великобританії в Москві; Покровський – своїм колегам у Нюрнберзі. Заява радянських представників у Міжнародному військовому трибуналі про згоду розпочати процес 20 листопада була сприйнята представниками союзних країн із великим задоволенням.

Зваживши на негативний досвід керівництва радянськими представниками з Москви, Політбюро ЦК ВКП(б) 21 листопада вирішило створити ще одну Комісію, тепер уже в Нюрнберзі під головуванням Вишинського. Його заступником був прокурор СРСР К.Оршенін. Членами Комісії стали професори О.Трайнін, Б.Маньковський, член-кореспондент АН СРСР М.Строгович, Л.Кузьмін. Політбюро зобов'язувало членів Комісії «забезпечити всю необхідну допомогу та сприяння т.т. Нікітченко та Руденко у їхній роботі під час судового процесу», а також «своєчасно інформувати Радянський уряд про перебіг судового процесу», подавати на попередній розгляд пропозиції, які потребують вказівки «інстанції»³¹.

Того ж дня, 21 листопада, було ухвалено ще одне секретне рішення Політбюро. Воно передбачало проведення в грудні – січні серії судових процесів над нацистськими злочинцями в Ленінграді, Смоленську, Великих Луках, Ризі тощо. Вироки цих судів сталінське керівництво мало намір пред'явити Міжнародному військовому трибуналу як безперечний доказ відповідно до ст. 21 Статуту.

---

³⁰ Ann Tusa; John Tusa. The Nuremberg Trial : [англ.] / New foreword by Ann Tusa and John Tusa; partially based on two draft chapters by John Wheeler-Bennett. New York : Skyhorse Pub, 2010.

³¹ СССР и германский вопрос 1941-1948. Документы из Архива внешней политики Российской Федерации. В 3-х тт. Т. 1. Москва, 1998.

Комісія, що засідала в Нюрнберзі, розглядала питання про виклик свідків, добір письмових доказів, вирішувала організаційні питання. Руденко було доручено домовитися з Джексоном про те, щоб документи, які стосуються СРСР, не оголошувалися американськими обвинувачами, а були надані для використання в процесі головним обвинувачем від СРСР. Однак досягти цього не вдалося.

Керівництво Комісії вимагало від Нікітченка і Руденка переглядати в попередньому порядку всі документи, що надходять від інших делегацій для пред'явлення суду, і наполягати на тому, щоб вони затверджувалися на Комітеті обвинувачів. «За кожним документом тт. Руденко і Нікітченко зобов'язані давати висновок про його прийнятність або неприйнятність з погляду інтересів СРСР, у разі потреби не допускати передачі та оголошення на суді небажаних документів», – йшлося у рішенні Комісії від 26 листопада, яке проходило під головуванням А.Вишинського.

Нюрнберзький процес, що розпочався 20 листопада 1945 р. і завершився 1 жовтня 1946 р., був гласним у найширшому значенні цього слова. У ході його відбулося 403 відкриті судові засідання. У зал суду було видано 60 тисяч перепусток, багато із них отримали німці. Радіо, кіно, друк дозволили мільйонам людей у всьому світі стежити за ходом процесу. Для цього представникам преси було віддано більшу частину місць у залі суду – 250 із 350.

Судовий розгляд був побудований за принципом змагальності, що означало надання захисту та звинуваченню рівних можливостей звинувачувати докази, клопотати про виклик свідків, проводити перехресні допити, виступати з промовами. У той час як Міжнародний військовий трибунал заслухав 33 свідки звинувачення, перед ним, крім 19 підсудних, дали свідчення 61 свідок захисту. Ще 143 свідки захисту дали свідчення шляхом надання письмових відповідей на опитані листи. 101 свідок захисту дав свідчення перед уповноваженими Трибуналу у справі злочинних організацій. Крім того, було представлено 1809 письмових свідчень інших свідків. Було

представлено і 6 звітів, що резюмують величезну кількість інших письмових показань – 38 тисяч у справі СС, 10 тисяч – у справі СА, 7 тисяч – у справі СД, 3 тисячі – у справі генерального штабу та ОКВ, 2 тисячі – у справі гестапо.

Отже, Нюрнберзький процес – важлива віха в історії світової цивілізації. Суд народів довершував військовий розгром фашистського рейху його морально-політичним розгромом. Статут та Присуд Міжнародного військового трибуналу (МВТ) зробили неоціненний внесок у розвиток права. Нюрнберзькі норми – і юридичні та моральні – міцно увійшли до суспільної свідомості. Процес і Вирок, що завершив його, з'явилися адекватною відповіддю на безпрецедентні в історії злочини проти світу, військові злочини і злочини проти людяності.

2.2 Нюрнберзький трибунал: створення та відкриття

Відкриваючи 20 листопада 1945 р. перше судове засідання Міжнародного військового трибуналу, його голова Джеффри Лоуренс зазначив: «Процес, який має тепер розпочатися, є єдиним у своєму роді в історії світової юриспруденції і має найбільше суспільне значення для мільйонів людей на всій земній кулі. Із цієї причини на кожному, хто бере участь у цьому процесі, лежить величезна відповідальність, і він повинен чесно і сумлінно виконувати свої обов'язки». Лоуренс наголосив, що Суд «досить задоволений заходами, вжитими головними про винищувачами для того, щоби захист отримав доступ до численних документів, на яких ґрунтується звинувачення, з метою надати обвинуваченим повну можливість справедливого захисту»³².

Адвокати підсудних у перший день процесу спробували поставити під сумнів правомірність самого суду. Вони стверджували, що висунені їхнім підзахисним звинувачення не значилися раніше в міжнародних актах і ставляться їм у вину на посаду фактум на базі повоєнної Угоди та Статуту,

---

³² Лебедева Н.С. Подготовка Нюрнбергского процесса. Москва, 1975. С. 358

розроблених переможцями. Суд, розглянувши протест захисту, відхилив його і вирішив продовжити розгляд справи.

Після цього було зачитано Обвинувачення для ув'язнення та проведено опитування підсудних, чи визнають вони себе винними. Найчастіше слідували відповіді : «Не визнаю себе винним у тому сенсі, як мені звинувачено» (Герінг, Ріббентроп, Розенберг, Ширах), або «не визнаю себе винним» (Кейтель, Франк, Функ, Редер та ін.). Гесс же заявив, що визнає себе винним лише «перед Богом»³³.

Потім із вступними промовама виступили головні обвинувачі від США, Великої Британії, Франції та СРСР. При цьому головний обвинувач від США Р.Джексон зазначив 21 листопада: «Злочини, які ми прагнемо засудити і покарати, такі навмисні, злісні і мають настільки руйнівні наслідки, що цивілізація не може допустити, щоб їх ігнорували, оскільки вона загине, якщо вони повторяться». Р.Джексон підкреслив, що судовий розгляд відображає прагнення народів використати право для того, щоб протидіяти найбільшій загрози нашого часу – агресивній війні.

На лаві підсудних, заявив він, сидять зламані люди, і їхня особиста доля не має великого значення для людства. Але судовий розгляд набуває значення тому, що вони представляють у своїй особі зловісні сили, які приховані у світі ще довго після того, як тіла цих людей перетворюються на порох. Вони – живі символи расової ненависті, терору і насильства, гордовитості й жорстокості, націоналізму та мілітаризму, інтриг та провокацій, які протягом одного покоління за іншим кидали Європу у вир війни. Будь-який прояв до них милосердя означатиме перемогу і заохочення всього того зла, яке пов'язане з їхніми іменами³⁴.

«Наші докази будуть жахливими, і ви скажете, що я позбавив вас сну. Але саме ці дії змусили здригнутися весь світ ... – продовжував американський обвинувач. – Німеччина стала однією великою катівнею. Крики її жертв були

---

³³ Лебедева Н.С. Подготовка Нюрнбергского процесса. Москва, 1975. С. 358-359.

³⁴ Лебедева Н.С. Подготовка Нюрнбергского процесса. Москва, 1975. С. 390-392.

чутні на весь світ і приводили в здригання все цивілізоване людство. Докази, представлені тут, будуть такими приголомшливими, що я беру на себе сміливість передбачити, що жодне зі сказаних мною слів не буде спростовано. Підсудні заперечуватимуть лише свою особисту відповідальність або те, що вони знали про ці злочини», — підкреслив Джексон.

Головний обвинувач від Великобританії Хартлі Шоукросс виступив зі своєю вступною промовою 4 грудня, заявивши: «Цей Трибунал, який, незважаючи на те, що він створений державами-переможницями, діятиме з повною юридичною об'єктивністю, закладе наріжний камінь у вирішення питань сучасності та з'явиться авторитетним і неупередженим літописом, до якого майбутні історики можуть звертатися у пошуках правди, а майбутні політики – у пошуках попередження»³⁵. Слідом за ним його помічники надали докази щодо другого розділу звинувачення — злочину проти миру.

Головний обвинувач від Франції Франсуа де Ментон виголосив свою вступну промову 17 січня 1946 р. Звертаючись до суддів, він сказав: «Ваш вирок має бути вписаний в історію міжнародного права як вирішальний документ щодо підготовки справжнього міжнародного співробітництва [...] Цей вирок буде одним із наріжних каменів світового порядку, якого прагнуть народи після перенесених мук». Де Ментон докладно зупинився на расовій теорії нацистів та теорії життєвого простору, простежив їх витоки, проаналізував характер злочинів проти світу, військових злочинів та злочинів проти людяності, скоєних в окупованих Німеччиною країнах Західної Європи³⁶. Його помічники надали конкретні докази скоєних військових злочинів та злочинів проти людяності на території західних країн.

Завершував виступи Роман Руденко, головний обвинувач від СРСР. Підготовці його вступної промови приділяли особливу увагу і московська, і нюрнберзька комісії. Але й новий її варіант викликав серйозні нарікання з боку сталінського керівництва. Вважалось, що у ній наводилося мало доказів

---

³⁵ Лебедева Н.С. Подготовка Нюрнбергского процесса. Москва, 1975. С. 454.

³⁶ Лебедева Н.С. Подготовка Нюрнбергского процесса. Москва, 1975. С. 572.

підготовки Німеччини до нападу на СРСР. У зв'язку з цим 6 січня 1946 р. Політбюро ЦК ВКП(б) ухвалило рішення про створення ще однієї комісії у складі А.Жданова, В.Меркулова, К.Горшеніна, І.Голякова, В.Абакумова. Перед нею ставилося завдання отримання доказів укладання угод між Румунією, Угорщиною, Фінляндією та Третім рейхом домовленостей щодо нападу на СРСР задовго до червня 1941 р.

Після промови Р. Руденка радянські обвинувачі представили:

- докази гітлерівської агресії проти Радянського Союзу (Н.Зоря);
- злочинного поводження з військовополоненими (Ю.Покровський);
- злочинів проти мирного населення (Л.Н. Смирнов);
- розграбування державної, громадської та приватної власності (Л.Шейнін);
- руйнування та пограбування культурних цінностей, знищення міст та сіл (М.Рагінський);
- викрадення населення у фашистське рабство (Н.Зоря);
- злочини проти людяності (Л.Смирнов)³⁷.

Серед представлених 500 доказів були справжні німецькі документи, вироки військових трибуналів, понад 60 повідомлень ЧГК, доповіді урядових комісій Польщі, Чехословаччини, Югославії, кіно- та фотодокументи, речові докази по всіх розділах обвинувального висновку.

У ході безпосередньої підготовки та проведення процесу вдалося налагодити плідну співпрацю представників чотирьох держав – суддів і прокурорів, різних за своїм світоглядом і вихованням, які представляли полярно протилежні системи права. Цей успіх пояснювався тим, що вони вирішували загальнодемократичні завдання боротьби з фашизмом та агресією, боротьби за принципи гуманності у відношенні між людьми, між народами та расами.

І обвинувачі від західних країн, і радянські юристи виявляли зацікавленість у тому, щоб не допустити обговорення на процесі питань,

---

³⁷ Полторак А.И. Нюрнбергский эпилог. Москва, 1983.

небажаних з погляду країн-організаторів процесу. 9 листопада 1945 р., ще до початку процесу, Комітет обвинувачів з ініціативи Р.Джексона прийняв рішення не допускати політичних випадів з боку підсудних та захисту на адресу країн-засновників -Трибуналу. Також було вирішено скласти перелік питань, які не повинні були обговорюватися на процесі.

19 листопада Ю.Покровський звітував до Москви: «...Обвинувачі хочуть енергійно уникати «слизьких» питань і не давати можливості підсудним займатися дискусіями та залучати суд до дискусії. У зв'язку з цим визнали бажаним до початку суду обмінятися списком питань, які не повинні обговорюватися на суді, щоб мати можливість під час процесу відводити їх негайно... Розенберг вимагає викликати свідка, щоб довести, що в Прибалтиці за Радянської влади також були ви посилання, переселення та інше. Комітет обвинувачів відхилив цю спробу, заявивши, що справа суду займатися обговоренням політики інших держав»³⁸.

Повідомлення викликало інтерес у Москві. Під керівництвом Вишинського, що приїхав до Нюрнберга, незабаром було складено перелік питань, які не підлягали обговоренню. Він був розглянутий на засідання Комісії та схвалений нею. Р.Руденко мав домовитися з іншими обвинувачами «не торкатися низки питань, щоби СРСР, США, Англія, Франція та інші Об'єднані Нації не стали предметом критики з боку підсудних»³⁹. Однак у той час список Комітету обвинувачів не було передано.

Англійці ж 1 грудня представили на розгляд своїх колег список питань, що починалися з англо-бурської війни і закінчувалися періодом Другої світової війни. 3 грудня Р. Джексон знову запропонував головним обвинувачам зайняти єдину позицію щодо питань, обговорення яких слід було припиняти. Він наголосив, що важливо мати меморандуми всіх головних обвинувачів, щоб за тим зробити спільний висновок Трибуналу. Через два дні

---

³⁸ Полторак А.И. Нюрнбергский эпилог. Москва, 1983.

³⁹ Переписка Председателя Совета Министров СССР с Президентами США и Премьер-министрами Великобритании во время Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. Т. 1. Москва, 1957.

в Нюрнберзі пройшло чергове засідання Комісії, яка доручила Руденку, Нікітченку та Кузьміну скласти проект меморандуму про питання, що підлягають усуненню⁴⁰.

Меморандум був підготовлений, але так і не передано до Комітету обвинувачів. Ймовірно, тривале вирішення питань, від'їзд Вишинського до Нью-Йорка на Генеральну Асамблею ООН, гострий конфлікт між Молотовим і Сталіним не дозволили вирішити це питання оперативно. Резолюція Вишинського з одного із переліків питань, які підлягали обговоренню на процесі, гласила: «Т. Горшенін. Якщо це питання ще не відпало, то просив би Вас закінчити його, подавши на затвердження В.М. Молотову, якому це питання доповідав у попередньому порядку . А. Вишинський»⁴¹. До березня, доки йшла обвинувальна стадія процесу, у цьому переліку не було гострої потреби.

Однак перші ж клопотання захисників показали, що вони мають намір зірвати процес висуненням зустрічних звинувачень проти урядів країн-засновників МВТ, і в першу чергу проти СРСР. 8 березня 1946 р. Джексон знову звернувся до Руденка та Ф. де Ментона, нагадавши їм про рішення від 9 листопада. «У мене є підстави вважати, – писав він, – що захист збирається нападати на радянську політику, називаючи її агресивною щодо Фінляндії, Польщі, Балкан та держав Прибалтики; на політику Франції на Заході та на поводження з військовополоненими; також, як, очевидно, буде зроблено низку випадів, на які вказує сер Девід у своєму меморандумі»⁴². Джексон вказував, що з низки питань буде потрібно попереднє узгодження з Держдепартаментом і військовою владою, без чого американські обвинувачі не зможуть підтримати своїх радянських та французьких колег.

11 березня Р.Руденко у листі у відповідь Р. Джексону вказав, що поділяє його точку зору про те, що Комітету обвинувачів, відповідно до статті 18

---

⁴⁰ Безыменский Л. А. Предисловие. Пакт. Гитлер, Сталин и инициатива германской дипломатии. 1938-1939 / И. Фляйшхауэр. Москва : Прогресс, 1990.

⁴¹ Лебедева Н.С. Подготовка Нюрнбергского процесса. Москва, 1975.

⁴² Лебедева Н.С. Подготовка Нюрнбергского процесса. Москва, 1975.

Статуту МВТ, слід «солідарно вживати заходів до рішучого усунення будь-яких спроб з боку обвинувачених і їх захисників використовувати даний судовий процес для розгляду питань, які не мають прямого відношення до справи»⁴³. У додатку наводився перелік питань, які мали усунути з обговорення, саме: «1. Питання, пов'язані з суспільно-політичним устроєм СРСР; 2. Зовнішня політика Радянського Союзу: а) радянсько-німецький пакт про ненапад 1939 року та питання, що мають до нього стосунки (торговельний договір, встановлення кордонів, переговори тощо); б) відвідування Ріббентропом Москви та переговори в листопаді 1940 року в Берліні; в) Балканське питання; г) радянсько-польські відносини. 3. Радянські Прибалтійські республіки».

Показово, що жодна з делегацій не скористалася делікатними ситуаціями, що виникали на процесі, щоби представити політику урядів союзних країн у несприятливому світлі. Так було при обговоренні аншлюсу Австрії, Мюнхенських маневрів, так було і в моменти, коли впливало питання про радянсько-німецькі відносини 1939 - 1941 рр.

Лише під час обговорення катинського злочину обвинувачі від західних країн не вважали за можливе підтримати радянський демарш і перешкоджати виклику свідків захисту з цього питання. Водночас, вони підтримали Р.Руденка у тому, щоби суд погодився заслухати і свідків звинувачення з цього питання.

Нюрнберзький процес тривав довгих 10 місяців. Він проходив під час поступового зростання «холодної війни». Зміни у міжнародному кліматі не залишилися непоміченими на лаві підсудних. Деяким здавалося, що Суд ось-ось розпадеться, припинить свою діяльність. Підсудні та їхні захисники все частіше почали вдаватися до різних хитрощів і провокацій, сподіваючись створити тріщину у відносинах між обвинувачами та членами МВТ від різних країн, у яку «міг би провалитися тут весь Нюрнберзький процес»⁴⁴.

---

⁴³ Лебедева Н.С. Подготовка Нюрнбергского процесса. Москва, 1975.

⁴⁴ Полторак А.И. Нюрнбергский эпилог. Москва, 1983. С. 91.

Але дебати сторін закінчилися. Заключні промови прокурорів відрізнялися тим самим одностайністю, попри посилення протиріч між недавніми союзниками. Народи чекали від них суворого вироку щодо головних нацистських злочинців. З усіх кінців земної кулі в Нюрнберг йшли листи з вимогою суворо покарати гітлерівських ватажків. Так, 5 лютого 1946 р. на адресу МВТ була направлена резолюція першого Конгресу колишніх політ'язнів нацистських концтаборів, в якому взяли участь громадяни з 14 країн, що дивом вижили. Від імені мільйонів жертв фашистських таборів вони вимагали «смертної кари кожного з керівників гітлерівської злочинної зграї».

31 серпня відбулося засідання МВТ, на якому підсудні виступили з останнім словом. Потім судді пішли для винесення вироку. Члени МВТ та їхні заступники були відомими юристами. Водночас вони представляли країни, правові системи яких значно відрізнялися одна від одної. Як відомо, на стадії розробки Статуту досить гостро дебатовалося питання про злочинний характер агресивної війни. Під час обговорення вироку всі члени Трибуналу були одностайні в тому, що «агресивна війна є злочином з погляду міжнародного права». У Вироку цьому питанню приділено особливу увагу.

Однак у ряді випадків погляди членів Трибуналу щодо концептуальних питань міжнародного права розійшлися. Гостро обговорювалися такі поняття, як «загальний план чи змова», злочини проти людства, питання про визнання злочинними організаціями гітлерівського уряду, Верховного командування та Генштабу. По-різному оцінювали судді та ступінь провини деяких підсудних. Про це свідчать неопубліковані записи закритих засідань МВТ, які приватно вів член Трибуналу від США Френсіс Біддл. Їхні ксерокопії були надані автору цієї статті його спадкоємицею під час конференції в Торонто в 1996 р. Важливим джерелом є і щоденники та листи заступника судді від Великої Британії Нормана Біркетта.

Хоча офіційно судді та їхні заступники видалилися на свої закриті засідання для винесення вироку лише 1 вересня 1946 р., підготовча робота зі складання вироку розпочалася ще у другій половині червня 1946 р. На той час

обвинувачі представили свої докази, і було проведено перехресний допит підсудних. Характерно, що в обговоренні проекту вироку однаково брали участь не лише члени Трибуналу, а й їхні заступники. Більш того, проект вироку писав саме заступник члена МВТ від Великої Британії Норманн Біркетт, який враховував пропозиції та зауваження решти суддів.

На першій нараді, що проходила 27 червня 1946 р., радянський суддя Іона Тимофійович Нікітченко загалом схвалив структуру та форму проекту, представленого Біркеттом. У той самий час він зробив істотні поправки, багато з яких було враховано при доопрацюванні тексту цього документа. Член МВТ від СРСР вважав, що вирок має бути більш аргументованим, ясным та стислим; у ньому не обов'язково викладати історію укладання Угоди та розробки Статуту Трибуналу, наводити повний текст його статей, переказувати Обвинувальний висновок. У той же час він пропонував розширити розділ про расистські теорії нацистів, про агресивні ідеї «Майн кампф», про плани захоплення Європи та особливо її східної частини⁴⁵. Нікітченко, зокрема, вважав, що підготовці агресії проти СРСР приділено недостатньо уваги, пропонував сказати про участь Герінга в організації підпалу рейхстагу та про подальші репресії проти лівих сил у рейху.

Голова МВТ Джеффри Лоуренс вважав за необхідне висвітлити норми міжнародного права, на яких буде засновано вирок, встановити час, коли відбулася змова, приділити особливу увагу проблемі агресивної війни і коротко сказати про відповідальність за її розв'язування кожного з підсудних. Він вважав, що було б доцільно зафіксувати як час оформлення змови дату 5 листопада 1937 р.

Французький суддя Анрі Доннедьє де Вабр вважав за необхідне насамперед обговорити питання міжнародного права. Він стверджував, що поняття змови невідоме міжнародному праву і, отже, є нормою «ex post facto». Де Вабр назвав цю теорію небезпечною і до того ж марною, адже були скоєні численні злочини і немає потреби шукати для них певну змову. Яке значення,

---

⁴⁵ Гитлер, Адольф. Моя боротьба: Пер. с нем. Москва : Витязь, 1998.

наприклад, мала змова для військових злочинів чи злочинів проти людяності? – питав він. Француз стверджував, що теорія змови представляє і психологічні труднощі, оскільки де гітлерівські злочини сягають своїм корінням в історію німецького народу. Вони, на його думку, були не результатом змови, але лише втіленням у життя волі Гітлера. Де Вабр вважав, що слід підтверджувати у вирокі існування змови. Під час обговорення індивідуальної відповідальності підсудних він, як правило, відкидав їх вину за першим розділом Обвинувального висновку. Незабаром французький суддя подав спеціальний меморандум з цього питання.

Заступник члена МВТ від Франції Робер Фалько пропонував відхилити розподіл перший обвинувального висновку під приводом, що він не доведений. «Чи це новим принципом у міжнародному праві? Він вважає, що ні. Якщо ми погодимося з тим, що війна є злочином, глава держави не може вести війну самотужки», – зазначив Фалько. У той же час він вважав, що загальний план навряд чи застосовний до військових злочинів та злочинів проти людяності. Де Вабр вважав пропозицію свого заступника невдалою, оскільки в цьому випадку визнавалося правомочним одне і неправомочним інше, тобто «загальний план» набував властивостей хамелеона. Був план за участю Гітлера та його генералами з ведення агресивних воєн, існував і план знищення євреїв. Неможливо провести принципову різницю між окремими компонентами, пов'язаними з діями гітлерівців, вважав Де Вабр⁴⁶.

І. Нікітченко та його заступник О.Волчков виступили рішуче проти погляду де Вабра про неправомірність звинувачення у змові. Вони наполягали на тому, що спільний план існував, і його метою було встановлення – нацистського панування у світі. Член МВТ від СРСР та його заступник були переконані, що загальний план чи змова ставився не лише до злочинів проти світу, але й до військових злочинів і злочинів проти людяності⁴⁷. При цьому

---

⁴⁶ Преступные цели – преступные средства: Документы об оккупационной политике фашистской Германии на территории СССР (1941 – 1944 гг.). Москва : Политиздат, 1968.

⁴⁷ Учёные труды Российской Академии адвокатуры и нотариата. № 3 (14) 2009.

вони виходили з визначення злочинів, які підлягають юрисдикції МВТ, даного у статті 6 Статуту. Після перерахування злочинів проти світу, військових злочинів і злочинів проти людства в ній наголошувалося: «Керівники, організатори, підбурювачі та посібники, котрі брали участь у складанні або здійсненні загального плану чи змови, спрямованої до скоєння будь-яких із вищезгаданих злочинів, несуть відповідальність за всі дії, вчинені будь-якими особами з метою здійснення такого плану»⁴⁸. Нікітченко висловився проти того, що загальний план чи змова є нормою «ex post facto». Він звернув увагу своїх колег на те, що у Статуті МВТ багато нововведень. У ньому, наприклад, передбачено кримінальну відповідальність за дії, які й раніше визнавалися злочинними, але питання про їхню кримінальну карність ще не було вирішено.

Радянських суддів підтримали їхні англійські колеги – Джеффри Лоуренс та Норман Біркетт. Останній, зокрема, вважав, що всіх підсудних треба зв'язати разом, вказавши, що вони діяли в ім'я спільної мети – встановлення світового панування. Він наголошував, що саме перший розділ – «Загальний план чи змова» є основою всього Обвинувального висновку. Якщо це звинувачення буде відкинуто Трибуналом, процес втратить свій сенс. І англієць мав рацію: у цьому випадку суд у Нюрнберзі став би розглядом справ 22 окремих осіб і не набув би того морально-політичного звучання, на яке від нього очікували народи.

Член МВТ від США Бідл швидше був солідарний з французами. Він вважав, що не існувало загального плану, але була лише серія окремих планів. Проте, член МВТ від США пропонував не відкидати звинувачення за першим розділом, а розглядати їх разом із другим розділом. Слід зауважити, що теорія змови була ініційована як одна з центральних ідей саме американськими юристами. Відповідав за подання доказів у цьому розділі головний обвинувач від США Роберт Джексон.

Зрештою, з цієї проблеми було досягнуто компромісу. Звинувачення за першим і другим розділом у Вироку об'єднали в одне як «Загальний план або

---

⁴⁸ Учёные труды Российской Академии адвокатуры и нотариата. № 3 (14) 2009. С. 148.

змова та агресивні війни»⁴⁹. Судді вважали, що початком змови слід вважати не 1919, як це визначено в Обвинувальному висновку, а 1937 рік. При цьому члени МВТ виходили з того, що змова повинна мати точно певну злочинну мету і рішення про неї не повинно бути надто віддалене за часом від дії. У Вироку констатовалося, що війна була невід'ємною частиною нацистської політики. «Але докази з безперечною встановлюють існування багатьох окремих планів швидше, ніж єдиної змови, що охоплює всі ці плани». Проте висновок Вироку звучав однозначно: «Безперервне планування, що мало на меті агресивну війну, доведено поза всяким сумнівом»⁵⁰.

На жаль, Суд відмовився підтримати звинувачення щодо загального плану або змови стосовно військових злочинів і злочинів проти людяності⁵¹. Водночас у Вироку нерідко констатовалося, що й воєнні злочини та злочини проти людяності були невід'ємною рисою загального нацистського плану. Так, наприкінці підрозділу «Агресивна війна проти Союзу Радянських Соціалістичних Республік» наголошувалося: «Плани економічної експлуатації СРСР, масового викрадення населення, вбивства комісарів та політичних керівників є частиною ретельно розробленого плану, виконання якого розпочалося 22 червня... Це була явна агресія».

У підрозділі «Убивство громадянського населення і жорстоке поводження з ним» вказувалося: «З поданих доказів випливає, що, у будь-якому випадку, на Сході масові вбивства і звірства відбувалися не тільки з метою придушення опозиції та опору німецьким окупаційним військам. У Польщі та Радянському Союзі ці злочини були частиною плану, що полягав у намірі позбутися всього місцевого населення шляхом вигнання та винищення його для того, щоб колонізувати територію, що звільнилася, німцями». У справі Вироку «Переслідування євреїв» вказувалося: «Влітку 1941 року,

---

⁴⁹ Ann Tusa; John Tusa. The Nuremberg Trial : [англ.] / New foreword by Ann Tusa and John Tusa; partially based on two draft chapters by John Wheeler-Bennett. New York : Skyhorse Pub, 2010.

⁵⁰ Ann Tusa; John Tusa. The Nuremberg Trial : [англ.] / New foreword by Ann Tusa and John Tusa; partially based on two draft chapters by John Wheeler-Bennett. New York : Skyhorse Pub, 2010.

⁵¹ Полтораки А.И. Нюрнбергский эпилог. Москва, 1983. С. 112.

однак, почали розроблятися плани «остаточного вирішення» єврейського питання в Європі. Це «остаточне рішення» означало знищення всіх євреїв, яке, згідно з погрозами Гітлера на початку 1939 року, мало з'явитися одним із наслідків війни, що вибухнула»⁵².

Обвинувачення по III і IV розділах Обвинувального висновку, тобто, злочини військові та злочини проти людяності, Трибунал вирішив розглядати разом. Справді, склад злочинних дій, зазначених у цих розділах багато в чому збігаються – вбивства, катування, поневолення, викрадення населення. Що ж змусило розробників Статуту поряд із військовими злочинами виділити і злочини проти людяності? Закони та звичаї війни поширювалися лише на ті злочини, які відбувалися в умовах війни та окупації. Однак підготовка війни вимагала повного «умиротворення» у своїй країні, що спричинило жорстоке знищення будь-якої опозиції нацистському курсу.

Злочини, вчинені нацистами до 1 вересня 1939 р., таким чином, не підпадали під військові злочини і повинні були увійти до ряду злочинів проти людяності. І що саме важливе, до злочинів проти людяності, були віднесені злочини, націлені на фізичне та моральне знищення цілих народів. Вони включали переслідування з політичних, расових та релігійних мотивів. І хоча практично Трибунал зіткнувся з труднощами у кримінально-правовій кваліфікації цього виду злочинів, виділення у Статуті та Вироку особливого виду злочинів проти людяності мало велике значення. Це поняття лягло в основі прийнятої у грудні 1948 р. конвенції ООН боротьби з геноцидом.

Не простим виявилось і вирішення питання про винність кожного з підсудних та визначення покарання. До його розгляду приступили 2 вересня. Насамперед вирішувалося питання про доведеність звинувачень за чотирма розділами Обвинувального висновку, потім – про захід покарання. Процедура голосування щодо винності та невинності підсудних мала двоякий характер. У попередньому обговоренні брали участь і члени Трибуналу та їх заступники. Однак при остаточному винесенні вироку до уваги приймалися лише голоси

---

⁵² Полторак А.И. Нюрнбергский эпилог. Москва, 1983

членів МВТ. Нікітченко вимагав, що буде достатньо, якщо за осуд проголосують два члени Трибуналу. Однак більшість вирішила, що для цього потрібні голоси трьох його членів. Тоді радянський суддя запропонував, що і для виправдання потрібні голоси трьох суддів, оскільки поділ порівну голосів створює невизначену картину. Однак ця пропозиція була відхилена. У результаті ухвалена процедура голосування дозволила виправдати трьох обвинувачених. Адже, на думку французьких та радянських суддів, усіх підсудних слід визнати винними.

Усі члени МВТ та їхні заступники висловилися за страту для Германа Герінга, Йоахіма фон Ріббентропа, Вільгельма Кейтеля, Ернста Кальтенбруннера, Юліуса Штрейхера, Фріца Заукеля, Артура Зейс-Інкварта, Мартіна Бормана. Французькі судді, щоправда, пропонували військових розстрілювати, а не вішати. Однак у цьому питанні Суд підтримав позицію Нікітченка, узгоджену з Москвою, про повішення засуджених до смерті, оскільки розстріл розглядався як почесна кара.

За довічне ув'язнення, а не смертну кару, для Розенберга, Франка, Фріка та Йодля висловився де Вабр, аналогічно щодо Фріка та Розенберга проголосував заступник члена МВТ від США Джон Дж. Паркер. Проте голосами трьох членів Трибуналу всі ці особи також були засуджені до страти.

Особливо складно вирішувалася доля Рудольфа Гесса. У суддів виник сумнів у його осудності, незважаючи на висновок медекспертів та власну заяву Гесса. Будучи заступником Гітлера з нацистської партії, він допоміг «фюреру» розробити його філософську концепцію, був його співавтором теорії життєвого простору, одним із розробників «нюрнберзьких законів». Однак, на думку західних суддів, Гесс у травні 1941 р. здійснив політ до Шотландії і провів в ув'язненні у Великій Британії більшу частину часу в роки Другої світової війни. Для члена МВТ від США Френсіса Біддла ключовим було питання, чому Гесс здійснив свою місію. Якщо Гесс діяв через щире прагнення миру, це могло бути, на думку американського судді, розглянуто як пом'якшувальну обставину. Якщо ж він хотів перешкодити підтримці

Великобританією Росії у її війні з Німеччиною, він зіграв свою роль змові з метою розв'язування агресії. При першому розгляді питання всі члени Трибуналу та їх заступники погодилися з тим, що Гесс винний за розділами I та II Обвинувального висновку, радянські ж судді наполягали на його винності за всіма розділами Обвинувального висновку. При повторному обговоренні до них приєднався і Р. Фалько. Однак якщо радянські судді вважали, що Гесс заслужив смертної кари, Фалько, а також Біддл, Паркер і Лоуренс висловилися за його довічне ув'язнення, де Вабр – за 20-річний ув'язнення.

Досить багато уваги було приділено питанню про винність або невинність Шахта, Папена і Фріче. Пропозиція про виправдання Шахта була внесена Лоуренсом 6 вересня 1946 р. і викликала заперечення з боку радянських та французьких суддів. Де Вабр, щоправда, висловлювався за більш м'який вирок для таких осіб, як Шахт і Папен. Він нагадав про роль Шахта у підготовці агресивної війни, про його тісні зв'язки з Гітлером. Біркетт ж вважав, що Шахт може бути засуджений тільки по 2 розділу Обвинувального ув'язнення, але все ж таки сумнівався, чи було переозброєння Німеччини, що здійснювалося ним, націлене на агресивну війну, і схилився до його виправдання. Паркер вважав, що Шахт був налаштований проти війни і, отже, має бути виправданим. Його осуд лише дискредитує Суд, вважав він. Радянські судді вважали, що Шахт винен за 1 та II розділами Обвинувального висновку і має бути засуджений.

Щодо Франца Папена французи висловилися за його винність за II розділом, зокрема у зв'язку з активною участю в аншлюсі Австрії. Саме він допоміг прийти до влади Гітлеру, користуючись своїми зв'язками із президентом Німеччини П. Гінденбургом. Папен до кінця залишився вірним нацистському режиму, тоді як Шахт взяв участь у змові проти Гітлера. Американські судді висловилися за його виправдання, оскільки він нібито виконував свій обов'язок і в Австрії, і в Туреччині. На їхню думку, аншлюс було здійснено мирним шляхом, тому за нього не можна залучати до кримінальної відповідальності. Лоуренс же вважав, що аншлюс був

стратегічно пов'язаний з агресивною війною, проте він зазначив, що до моменту його здійснення Папен вже був у відставці і висловився за його виправдання. Нікітченко та Волчков наполягали на визнанні Папена винним у всіх розділах.

Що стосується Ганса Фріче, французькі та радянські судді вважали, що пропаганда мала величезне значення в гітлерівській Німеччині, і Фріче, як один з її керівників, своїми діями підбурював до скоєння масових злочинів. Інші члени МВТ вважали, що він був дрібною сошкою і опинився на лаві підсудних лише тому, що Йозефа Геббельса вже не було в живих. До того ж у їхніх країнах декларувалася свобода будь-якої пропаганди, і вони побоювалися, що засудження Фріче там буде засуджене. Біддл і Паркер висловилися за виправдання Деніца, але тут їх не підтримав ніхто з членів Трибуналу.

Радянські судді наполягали на повішення більшості підсудних, але аж ніяк не всіх, всупереч твердженням багатьох зарубіжних авторів. Стосовно Деніца, Папена та Фріче Нікітченка та Вовчків пропонували тюремне ув'язнення терміном на 10 років, а до Шахта та Функа – довічне ув'язнення.

1 жовтня 1946 р. Міжнародний військовий трибунал виніс свій історичний вирок. Він засудив до страти через повішення Герінга, Ріббентропа, Кейтеля, Кальтенбруннера, Розенберга, Франка, Фріка, Штрейхера, Заукеля, Йодля, Зейсс-Інкварта і Бормана (останнього заочно); Гесса, Редера і Функа - до довічного ув'язнення; Шираха і Шпеєра - до 20 років; Нейрата - до 15 років і Деніца - до 10 років ув'язнення. Підсудні Шахт, Папен та Фріче були виправдані. Суд визнав злочинними організаціями керівний склад націонал-соціалістичної партії, СС, СД і гестапо.

2.3. Принципи Нюрнберзького процесу як основа міжнародної кримінальної юстиції

Нюрнберзький процес становить історичний момент у розвитку міжнародного права. Водночас можна сказати, що він дав початок новій

системі міжнародного кримінального правосуддя. Ця система включає національні суди, спеціальні міжнародні та змішані трибунали, а тепер і Міжнародний кримінальний суд. Усі ці інституції мають коріння в Нюрнберзі.

Попередні судові процеси у справах про військові злочини в національних судах були зосереджені на засудженні за окремі та добре встановлені порушення законів війни. У Нюрнберзі не лише воєначальники, але й високопосадовці та навіть приватні громадяни постали перед судом за деякі з найважкіших злочинів, відомих людству.

Нюрнберзький процес базувався на двох основних принципах.

Перший принцип полягає в тому, що люди можуть і повинні нести відповідальність за найбільш важкі міжнародні злочини. У рішенні Нюрнберзького трибуналу проголошено: «Злочини проти міжнародного права скоюють люди, а не абстрактні особи, і лише шляхом покарання осіб, які вчиняють такі злочини, можна забезпечити виконання положень міжнародного права»⁵³. Забезпечення притягнення до відповідальності важливо саме по собі, але це також важливо, оскільки допущення безкарності за масові чи систематичні звірства може мати серйозні наслідки для міжнародного миру.

Другий принцип полягає у тому, що особи повинні бути покарані лише шляхом справедливого судового розгляду, який гарантує права обвинувачених. Тут, звісно, згадується заява Роберта Джексона перед Трибуналом: «Ми ніколи не повинні забувати, що історія, за якою ми судимо цих підсудних сьогодні, є записом, за яким історія судитиме нас завтра. Передати цим обвинуваченим отруєну чашу – це також піднести її до власних вуст»⁵⁴.

Нюрнберзький процес також проголосив багато інших важливих принципів процесуального та матеріального права. Однак саме ці дві

---

⁵³ Devin O. Pendas. Seeking Justice, Finding Law: Nazi Trials in Postwar Europe *The Journal of Modern History*. 2009. June (vol. 81, iss. 2). P. 349.

⁵⁴ Devin O. Pendas. Seeking Justice, Finding Law: Nazi Trials in Postwar Europe *The Journal of Modern History*. 2009. June (vol. 81, iss. 2). P. 350.

фундаментальні ідеї – підзвітність і справедливий суд – були сутністю Нюрнберзького конфлікту. Ці дві ідеї у подальшому стали основою для спадщини Нюрнберзького процесу.

Якщо спадщина Нюрнберга полягає у тому, що ті, хто вчиняє міжнародні злочини, повинні бути покарані, тоді логічно, що має бути суд – або декілька судів – для покарання за ці злочини. І ці суди повинні неухильно дотримуватися стандартів справедливості та належної правової процедури.

Нюрнберзький процес ніколи не мав бути лише історичною подією. Ті, хто брав участь у цих судових процесах, сприйняли їх як початок нової ери відповідальності. Наприклад, невдовзі після завершення Нюрнберзького трибуналу один із заступників суддів Трибуналу Джон Паркер сказав: «Не слід надто багато сподіватися, що те, що ми зробили, можливо, заклало основу для створення постійного суду з кодексом, який визначає злочини міжнародного характеру та передбачення покарання за них».

В ідеалі всі злочини переслідувалися б національними судами. У звичайних умовах так і відбувається. Однак саме за виняткових обставин – перед обличчям найгірших злочинців – національні суди або не бажають, чине можуть діяти. Це може бути тому, що, як це було в нацистській Німеччині, представники держави самі брали участь у злочинах або навіть керують ними. Або, як ми бачили в інших ситуаціях, конфлікт може призвести до краху урядових структур, включаючи судову систему. У таких ситуаціях потрібен міжнародний суд для покарання за важкі злочини.

Протягом майже п'ятдесяти років холодна війна перешкоджала створенню будь-якого міжнародного кримінального суду. За цей час у всьому світі були скоєні вагомні злочини, які залишилися безкарними. Нюрнберзька спадщина була невиконаною.

Ситуація змінилася, коли в 1989 році закінчилася холодна війна. Міжнародне кримінальне правосуддя знову стало реальною можливістю. Організація Об'єднаних Націй заснувала спеціальні трибунали у відповідь на злочини спочатку в колишній Югославії, а потім у Руанді. Ці трибунали є

нащадками Нюрнберзького процесу. Вони знову показали, що міжнародне кримінальне правосуддя можливе. Однак вони лише частково виконують спадщину Нюрнберга. Це тому, що ad hoc трибунали стикаються з кількома обмеженнями:

– По-перше, такі трибунали охоплювали лише певну країну чи географічний регіон. Злочини, які відбуваються деінде, не можуть бути покарані цими трибуналами.

– По-друге, ці трибунали реагують насамперед на події минулого. Вони загалом не призначені для вирішення майбутніх злочинів.

– По-третє, їх створення залежить від політичної волі сучасної міжнародної спільноти. У результаті такі трибунали були винятком, а не правилом.

Ці обмеження також зменшують можливий стримуючий ефект ad hoc трибуналів.

Для покарання міжнародних злочинів необхідний постійний, дійсно міжнародний кримінальний суд. Не менш важливо, що лише постійний, доступний суд може найефективніше стримувати майбутні злочини.

«Нащадком» Нюрнберзького трибуналу є Міжнародний кримінальний суд, який було створено на підставі договору, укладеного у 1998 році 160 державами на зустрічі в Римі. МКС спирається на два основні принципи Нюрнберзького суду - необхідність відповідальності за важкі злочини та важливість справедливого судового розгляду.

Принцип відповідальності за важкі злочини

Як і в Нюрнберзі, МКС призначений для притягнення осіб до відповідальності за найбільш важкі міжнародні злочини. Нюрнберзький трибунал мав юрисдикцію як щодо злочинів проти людства, так і щодо військових злочинів. МКС також має юрисдикцію щодо цих злочинів. Крім того, Нюрнберзький трибунал мав юрисдикцію щодо злочинів проти миру. У Статуті МКС це називається злочином агресії. Держави, які вели переговори щодо Статуту МКС, не змогли дійти згоди щодо визначення агресії чи умов

здійснення юрисдикції Суду. Вони вважали, що МКС не повинен здійснювати юрисдикцію щодо злочину, якщо його не можна точно визначити. Крім того, не було досягнуто згоди щодо того, як здійснення юрисдикції МКС має співвідноситися із роллю Ради Безпеки ООН у встановленні того, що держава вчинила агресію. Тим не менш, спадщина Нюрнберга була настільки сильною, що більшість держав наполягали на тому, щоби вона була включена до Статуту. Однак МКС здійснюватиме юрисдикцію стосовно цього злочину лише після того, як його буде визначено та погоджено умови здійснення юрисдикції Суду.

Статут МКС значною мірою спирається на перші злочини, які розглядалися в Нюрнберзі двома способами.

По-перше, визначення в Статуті МКС і додаткових елементах злочинів є набагато детальнішими, ніж визначення в Нюрнберзькій хартії чи статутах останніх спеціальних трибуналів.

По-друге, Статут МКС відображає зміни в міжнародному праві після Нюрнберга. Найбільш очевидним прикладом є те, що МКС має юрисдикцію щодо четвертого злочину: злочину геноциду. За часів Нюрнберга злочину геноциду як такого не існувало. З моменту прийняття Конвенції про геноцид у 1948 році цей злочин увійшов у міжнародне звичаєве право.

Здатність МКС забезпечувати підзвітність відображена в ряді інших положень, які вкорінені в Нюрнберзі. Можна виділити два таких пункти. По-перше, у Нюрнберзі посада особи як урядовця не могла звільнити її від відповідальності. По-друге, Нюрнберг чітко дав зрозуміти, що дії за наказами вищих посадових осіб не є захистом від скоєння звірств. Ці принципи втілені у Статуті МКС ще точніше. Ті, хто вчинив злочини, будуть притягнуті до відповідальності незалежно від свого статусу та наказів.

Слід пам'ятати, що Нюрнберг виник частково через неспроможність німецької судової системи під час Третього рейху забезпечити відповідальність за важкі злочини. Фактично, один із наступних Нюрнберзьких процесів, проведених Військовим трибуналом США (США

проти Альтштеттера), засудив кількох високопосадовців за використання судової системи для фактичного вчинення нацистських злочинів. Нюрнберг був судом останньої інстанції⁵⁵.

МКС також є судом останньої інстанції. У випадку Міжнародного кримінального суду це відображено ц принципі компліментарності. Згідно із цим принципом, Суд не втручається, якщо національна система виконує свої обов'язки. Справа не є прийнятною, якщо вона розслідується чи була розслідувана або переслідується державою з юрисдикцією. МКС буде діяти, лише якщо держава не бажає чи не у змозі справді провести розслідування чи судове переслідування⁵⁶.

Принцип важливості справедливого судового розгляду

І Нюрнберзький трибунал, і МКС включили елементи правових систем різних країн. Це неминуча частина створення міжнародного трибуналу, погодженого кількома державами. Оцінюючи такий суд, як МКС чи Нюрнберзький, ми не можемо очікувати, що він точно відображатиме відповідний національний досвід. Слід очікувати, що він гарантує належну правову процедуру та справедливий суд. Це можна зробити різними способами, і це робиться по-різному в різних країнах. Розуміння цього моменту може бути проблемою для юристів. У контексті заснування Нюрнберзького трибуналу Роберт Джексон зазначив: «Члени юридичної професії набувають досить емоційної прихильності до форм і звичаїв, до яких вони звикли, і часто живуть переконаннями, що жодна незнайома процедура не може бути морально правильною»⁵⁷.

МКС спирається на Нюрнберзький протокол у забезпеченні фундаментальної справедливості та неупередженості Суду. Проте, незважаючи на всі позитивні відгуки про Нюрнберг, часто висловлюються два

---

⁵⁵ Devin O. Pendas. Seeking Justice, Finding Law: Nazi Trials in Postwar Europe The Journal of Modern History. 2009. June (vol. 81, iss. 2). P. 351.

⁵⁶ Devin O. Pendas. Seeking Justice, Finding Law: Nazi Trials in Postwar Europe The Journal of Modern History. 2009. June (vol. 81, iss. 2). P. 352.

⁵⁷ Hirsch, Francine. Soviet judgment at Nuremberg : a new history of the international military tribunal after World War II : [англ.]. New York : Oxford University Press, 2020. P. 124.

пов'язані застереження. Ці питання були розглянуті у МКС. Перше застереження полягало у тому, що Трибунал був створений постфактум для розгляду злочинів, які ніколи раніше не каралися згідно з міжнародним правом.

МКС не може діяти постфактум. Він може карати лише злочини, вчинені після того, як Статут набув чинності 1 липня 2002 року. Крім того, злочини, які МКС може розглядати, детально визначені у Статуті та Елементах злочинів. Потенційні зловмисники наразі поінформовані, що їхні дії можуть бути розглянуті в МКС.

Друге застереження полягало в тому, що Трибунал був формою правосуддя переможця. Хартія, що встановлює Статут, була прийнята чотирма державами Антанти і мала юрисдикцію над членами європейської вісі, зокрема нацистською Німеччиною⁵⁸. Ті, хто причетний до Трибуналу, визнали виклики цієї критики та зробили все можливе, щоби пом'якшити її.

МКС не можна розглядати як правосуддя переможців. МКС був вільно заснований державами для себе через міжнародний договір. Усі держави могли брати участь у переговорах щодо Статуту, і переважна більшість так і зробила. Подібний підхід був застосований до розробки допоміжних текстів МКС, зокрема Правил процедури й доказування та Елементів злочинів. Під час переговорів щодо Статуту та допоміжних текстів держави прагнули отримати широку згоду щодо створення справедливого та неупередженого суду. Результатом став суд із широкою підтримкою. 139 держав підписали Статут до закінчення кінцевого терміну для підписання наприкінці 2000 року, висловивши намір ратифікувати Статут.

Оскільки Статут МКС є договором, держави можуть приєднатися або не приєднатися до МКС на свій розсуд. Приймаючи рішення про приєднання до МКС, держави визнають, що Суд може здійснювати юрисдикцію над їхніми громадянами або територією. Це важливий момент. МКС не є судом

---

⁵⁸ Hirsch, Francine. *Soviet judgment at Nuremberg : a new history of the international military tribunal after World War II* : [англ.]. New York : Oxford University Press, 2020. P. 125.

універсальної юрисдикції. Його юрисдикція обмежена територіями та громадянами держав-учасниць або держав, які іншим чином визнають його юрисдикцію. МКС не нав'язується державам. Держави повинні ствердно визнати його юрисдикцію. Єдиним винятком є випадки, коли Рада Безпеки Організації Об'єднаних Націй передає справу до Суду під час виконання своїх визнаних обов'язків щодо підтримки та відновлення міжнародного миру та безпеки. Це рішення вимагає згоди всіх п'яти постійних членів Ради⁵⁹.

Під час конференції було висловлено припущення, що ці положення про юрисдикцію обмежують дієздатність Суду. Це правильне спостереження. Причиною цих обмежень була необхідність на Римській конференції забезпечити, щоб новостворений МКС брав свою силу із двох конкуруючих, але необхідних джерел: сили його положень і сили підтримки, яку він міг зібрати. Держави повинні уникати створення Суду, який би користувався загальною підтримкою, але який був би занадто слабким, щоби бути ефективним, або Суду, який був би сильним на папері, але якому бракувало підтримки, необхідної для життєздатності.

На додаток до зазначених юридичних відмінностей, існує ще одна важлива відмінність між Нюрнбергом і МКС. МКС працює в зовсім інших умовах, ніж Нюрнберзький трибунал. До моменту Нюрнберзького трибуналу війна закінчилася. Підсудні вже перебували під вартою, деякі з них по кілька років. Окупаційні війська взяли під свій контроль і мали вільний доступ до документів. Як сказав Генрі Кінг, «Нюрнберзький процес проходив в ідеальних умовах»⁶⁰.

МКС, з іншого боку, активний у ситуаціях триваючого конфлікту, коли злочини продовжують скоюватися. Ці обставини не зменшують роль Суду. Дійсно, стримуюча цінність Суду може бути більшою у короткостроковій

---

⁵⁹ Hirsch, Francine. *Soviet judgment at Nuremberg : a new history of the international military tribunal after World War II* : [англ.]. New York : Oxford University Press, 2020. P. 125.

⁶⁰ Hirsch, Francine. *Soviet judgment at Nuremberg : a new history of the international military tribunal after World War II* : [англ.]. New York : Oxford University Press, 2020. P. 126.

перспективі. Однак робота за цих обставинах створює величезні проблеми безпеки для захисту персоналу Суду, потерпілих і свідків.

Крім того, МКС стикається зі значними матеріально-технічними проблемами, яких не було в Нюрнберзі. Ситуації, які розглядає МКС, поширені у вельми різних країнах, часто із недостатньо розвиненою інфраструктурою у досліджуваних сферах.

Однією з найбільших відмінностей від Нюрнберга є те, що Суд не має власної поліції, і тим більше армії. Як зазначив Бен Ференц, «усі суспільства потребують законів, судів і правозастосування». Для МКС правозастосовні можливості знаходяться в руках держав, а не Суду. Тому співпраця держав є надзвичайно важливою для арешту та передачі осіб, яких розшукує Суд. Співпраця також є важливою в інших сферах, таких як надання доказів, переміщення свідків і виконання вироків Суду. Головною проблемою для успіху Суду буде забезпечення достатньої співпраці.

Отже, Міжнародний кримінальний суд є продовженням реалізації принципів Нюрнберзького процесу. Нюрнберг – спільна спадщина людства і виконання його спадщини також є спільною відповідальністю.

РОЗДІЛ 3. НЮРНБЕРЗЬКИЙ ТРИБУНАЛ ТА УКРАЇНА

3.1 Нюрнберзький процес: Україна у планах третього рейху

Нюрнберзький трибунал був спрямований на засудження і недопущення відродження у майбутньому ідеології нацизму (націонал-соціалізму).

Зазначена ідеологія, яка була керівною для правлячого режиму Третього Рейху, являла собою доволі строкату сукупність численних іноді неузгоджених та суперечливих націоналістичних, расистських, монархічних, соціалістичних концепцій популістського та реваншистського характеру⁶¹. У тому сегменті злочинної нацистської ідеології, який стосувався зовнішньої політики Рейху, засадничими були: пангерманізм, расова доктрина, а також низка інших ідеологічних концепцій, витворених за часів гітлерівської диктатури.

Пангерманізм як політична доктрина, що відбивала традиційні агресивні прагнення правлячих кіл Німеччини, зародився на початку 80-х рр. XIX століття у Австро-Угорщині. Прихильники пангерманізму були натхненниками політики захоплення польських, українських і прибалтійських земель, встановлення світового панування Німеччини, активно сприяли мілітаризації країни. Затятий націоналізм, шовінізм зробили пангерманізм ідейним попередником німецького нацизму⁶².

Пангерманістський рух, який з 1891 р. знайшов своє основне організаційне оформлення у Пангерманському союзі (Alldeutscher Verband) кайзерівського Рейху, виступав за встановлення світового панування Німеччини. Представники консервативної інтелігенції, що входили до складу цього руху, вважали що допомогу у майбутній зовнішній агресії Німеччини мають надати ті німці, які мешкають за межами своєї історичної батьківщини. Природно, що оскільки численна та, що найголовніше, політично активна німецька меншина традиційно проживала на землях Російської імперії

---

⁶¹ Дашичев А. Банкротство стратегии германского фашизма. Т.1. Москва : Наука, 1973.

⁶² Энциклопедия Третьего Рейха. / Сост. Воропаев С. Москва : Локид – Миф, 1996. С. 365-366

(представники німецьких духовно-рицарських орденів у балтійських регіонах (з XIII століття), городяни, що прибули в Московію в епоху Івана Грозного (з XVI століття), колоністи, які оселились на Волзі і в Україні, починаючи з другої половини XVIII століття та впродовж XIX століття), то одним із пріоритетних напрямів зовнішньої агресивної активності пангерманістів та підбурюваної ними політичної еліти кайзерівської Німеччини, а згодом і Третього Рейху, став східний напрямок⁶³.

Згідно з ідеями пангерманізму, нацистське керівництво Німеччини поклало на німців, що мешкали на території інших країн, у тому числі й СРСР, значні політичні сподівання. Перший пункт програми НСДАП, прийнятої у 1920 році, стверджував: «Ми вимагаємо об'єднання усіх німців у велику Німеччину на основі права народів на самовизначення»⁶⁴. Таким чином нацистська партія, яка з 1933 р. стала провідною політичною силою Німеччини, фактично присвоювала собі право на втручання у внутрішні справи інших держав, де мешкали етнічні німці.

Пангерманістська ідея дістала свій подальший розвиток у одній із концептуальних складових злочинної ідеології німецького націонал-соціалізму – расовій доктрині.

Расова доктрина була однією зі складових частин нацистського світогляду, яка зіграла ключову роль в історії Третього Рейху. Теоретичне обґрунтування вона одержала ще в середині XIX століття на хвилі зростаючого націоналізму. Не задовольнившись заявами щодо переваг білої раси над кольоровими, прихильники расової доктрини створили ієрархію всередині самої білої раси. При цьому був створений міф про арійську расову перевагу⁶⁵.

Адольф Гітлер фактично зробив расову доктрину «культурним стрижнем Третього Рейху». На сторінках свого програмного твору – «Майн

---

⁶³ Германская экспансия в Центральной и Восточной Европе. Сб. исследований по истории т.н. «Дранг нах Остен». Москва : Наука, 1965.

⁶⁴ Энциклопедия Третьего Рейха. / Сост. Воропаев С. Москва : Локид – Миф, 1996. С. 383.

⁶⁵ Энциклопедия Третьего Рейха. / Сост. Воропаев С. Москва : Локид – Миф, 1996. С. 389.

кампф» він стверджував, що основним завданням німецької держави є збереження притаманних німцям расових елементів⁶⁶.

Расові уявлення Гітлера знайшли своє виявлення не лише у «Майн Кампф», а й у Нюрнберзьких законах про громадянство і расу, прийнятих у 1935 р., що надавали громадянство «усім носіям німецької чи схожої крові» і позбавляли його кожного, хто вважався представником єврейської раси. Нацизм керувався концепцією расової чистоти. Стверджувалося, що розкладання будь-якої нації завжди є результатом расового змішання і доля нації залежить від її здатності зберігати свою расову чистоту⁶⁷.

Окрім пангерманізму та расової доктрини політика німецького націонал-соціалізму скеровувалася наступними концепціями та доктринами: «фольксгемайншафт», «лебенсборн», «лебенсраум», «гляйхшальтунг».

Почуття єдності керівництва Третього Рейху з «фольксдойче» за межами Німеччини визначалося, зокрема, концепцією «фольксгемайншафт» («Volksgemeinschaft» – «національна спільність»). Зазначена концепція була націонал-соціалістичним ідеологічним уявленням про расову перевагу німців та їхню гармонійну національну єдність⁶⁸.

Серед доктрин нацистської ідеології провідне місце також займала програма «лебенсборн» («Lebensborn» – «джерело життя»), що була розроблена рейхсфюрером СС Генріхом Гімлером і була програмою перетворення німецької нації в расу панів шляхом селекційного добору. Після війни були обнародовані документи, що пролили світло на найбільш жахливі аспекти програми «лебенсборн»: крім селекційної роботи в Третьому Рейху здійснювалася оптова торгівля викраденими іноземними дітьми. Під час Другої світової війни Гімлер стверджував, що бажано ввозити «расово повноцінних» дітей з таких окупованих країн як СРСР, Польща, Франція, Норвегія, Югославія і Чехословаччина. На виконання його наказу шляхом

---

⁶⁶ Гитлер, Адольф. Моя боротьба: Пер. с нем. Москва : Витязь, 1998.

⁶⁷ Энциклопедия Третьего Рейха. / Сост. Воропаев С. Москва : Локид – Миф, 1996. С. 390.

⁶⁸ Энциклопедия Третьего Рейха. / Сост. Воропаев С. Москва : Локид – Миф, 1996. С. 475.

численних перевірок відбирали дітей з арійською зовнішністю, привозили в Німеччину і поміщали в центри ідеологічної обробки, а потім направляли для адаптації в «расово благонадійні» німецькі родини. У рамках програми «лебенсборн» величезна кількість дітей була віднята від своїх родин⁶⁹.

«Лебенсраум» («Lebensraum» – «Життєвий простір») – концепція німецької експансіоністської політики, яка разом з багатьма іншими складовими гітлерівської ідеології була введена в обіг ще в ХІХ столітті, а на рівні свідомості значної частини німецької еліти існувала ще з раннього середньовіччя. Після приходу нацистів до влади концепція «життєвого простору» набула для населення та уряду Німеччини нового звучання. Підготовка до війни велася під гаслом необхідності захоплення східних територій, населених слов'янськими й іншими «неповноцінними» народами. Експансія впроваджувалася в масову свідомість на рівні «природного права» німців як пануючої і зростаючої нації володіти сусідніми територіями для власного життєзабезпечення. Відтак окупація польських, українських та інших земель на Сході планувалася як така, що буде супроводжуватися масовим винищуванням місцевого населення і переселенням на захоплені території етнічних німців.

На східному географічному напрямку концепція «життєвого простору» була сформульована у місткому гаслі «натиск на схід». Гітлер у книзі «Майн кампф» у главі «Орієнтація на Схід і східну політику» ясно дав зрозуміти, що у випадку приходу до влади він має намір відродити стародавній дух «натиску на Схід». «Було помилкою, – зазначав він, – проводити торгово-колоніальну політику у всіх напрямках. Необхідно насамперед завоювати нові території в самій Європі... Більш правильним було б зміцнити континентальну могутність Німеччини шляхом придбання нових територій у Європі, а потім доповнити їх колоніальними територіями в рамках природних можливостей»⁷⁰. При цьому Гітлер посилався на «моральне право німців на придбання чужих територій і

---

⁶⁹ Энциклопедия Третьего Рейха. / Сост. Воропаев С. Москва : Локид – Миф, 1996. С. 155.

⁷⁰ Гитлер, Адольф. Моя борьба: Пер. с нем. Москва : Витязь, 1998. С. 327.

земель». Як обґрунтування цього права він приводив наступні аргументи: приріст населення Німеччини щорічно досягає майже 900 тис. чоловік, прокормити «армію нових громадян» стає усе суужніше, і це може привести до «голоду і зубожіння». «Якби німецький народ був у расовому відношенні монолітним, то рейх уже сьогодні став би володарем земної кулі»⁷¹. Обіцянки, що всі німецькі анексії будуть здійснюватися в ім'я миру, повторювалися й у 1930-і рр., коли Гітлер, ставши канцлером Німеччини, обґрунтовував свою агресивну політику необхідністю порятунку і зміцнення світу. Гітлер вважав, що усюди, де знаходиться хоча б один німець, рейх має право вступити зі своєю армією, щоб «охопити своїми кордонами» і цього німця. «Ми вимагаємо територій і колоній, для того, щоб прокормити наш народ і оселити там надлишок нашого населення»⁷². У «Майн кампф» нав'язливо повторюється теза про те, що боротьба за «життєвий простір» – більш важлива стратегічна задача, ніж відновлення довоєнних кордонів рейху. Вказуючи на Схід як на головний напрямок німецької експансії, Гітлер відкидав ідею продовження співробітництва між Росією і Німеччиною, що існувала в епоху Бісмарка.

Вищезазначені ідеологічні концепції були суворо скеровані принципом «гляйхшальтунг» («Gleichschaltung» – «вирівнювання», «уніфікація»), за яким всі сфери життя Німеччини мусили бути підпорядковані націонал-соціалістичному режиму⁷³.

Разом з іншими ідеологічними настановами німецький націонал-соціалізм використовував доктрину «тотальної війни», тобто такого світового конфлікту, у якому перемога Німеччиною мала бути досягнута за будь-яку ціну абсолютно без додержання яких-небудь норм міжнародного права та загальногуманістичних ідей. У цій тотальній війні визначальне місце також приділялося проблемі «життєвого простору», особливо життєвого простору на

---

⁷¹ Пикер, Генри. Застольные разговоры Гитлера: Пер. с нем. Смоленск : Русич, 1993. С. 295.

⁷² Пикер, Генри. Застольные разговоры Гитлера: Пер. с нем. Смоленск : Русич, 1993. С. 307.

⁷³ Энциклопедия Третьего Рейха. / Сост. Воропаев С. Москва : Локид – Миф, 1996. С. 187.

Сході. Стратегічний суперником гітлерівської Німеччини на цьому напрямку виявлявся СРСР.

Щодо українських земель, які станом на 22 червня 1941 р. входили до складу Радянського Союзу, то гітлерівським режимом також була розроблена низка заідеологізованих псевдоісторичних концепцій, які обґрунтовували історичне та культурне право німецького народу на володіння цими територіями.

Ідеологічну доктрину нацизму щодо загарбницької політики Третього рейху на українських землях в загальних рисах якнайкраще відображають відомий наказ А.Гітлера від 1 березня 1942 р. та розпорядження рейхсляйтера А.Розенберга (1893 – 1946) щодо історичної місії німецького народу в боротьбі з більшовизмом, євреями, масонами і пов'язаними з ними організаціями та врятування світових культурних цінностей на окупованих теренах СРСР⁷⁴.

Положення вказаних документів підтверджували ідеологічну концепцію А.Розенберга, сформульовану ним ще у 1930 р. у відомій книзі «Міф ХХ ст. Оцінка духовно-інтелектуальної боротьби постатей нашого часу», що розглядала історію різних країн з позицій впливу германської раси та нордичної крові, обґрунтування права німецького народу на загальноєвропейську історію і, тим самим, – на всю її територію, формулюючи поняття «західноєвропейської нордичної душі» та її відродження у ХХ ст.⁷⁵

Після захоплення східних територій ця ідеологія набула подальшого розвитку і розглядалася вже з позицій «загальноєвропейської нордичної душі». Саме з цієї причини наукові розробки та дослідження, які провадили нацистські окупаційні структури на території України, підкріплювали цю теорію з позицій розселення протогерманських племен на території Східної Європи, «норманської теорії» походження державності Київської Русі, а

---

⁷⁴ Кашеварова Н. Обґрунтування історичних прав на українські території в ідеологічній доктрині нацизму: промова гауптайнцафюрера Оскара Венднагеля на відкритті історико-археологічної виставки у Харкові 1 листопада 1942 р. Архіви України. 2005. № 1-3. С.222.

⁷⁵ Кашеварова Н. Обґрунтування історичних прав на українські території в ідеологічній доктрині нацизму: промова гауптайнцафюрера Оскара Венднагеля на відкритті історико-археологічної виставки у Харкові 1 листопада 1942 р. Архіви України. 2005. № 1-3. С.221.

надалі, після її розпаду під ударами татаро-монголів – німецького впливу. Такі дослідження мали підтвердити тезу щодо історичної постійної боротьби «ворожих потоків крові», які характеризують народи Східної Європи (нордичної, германської, яка несе культуру, та азійської, монгольської крові, яка несе дикість), та месіанської ролі нацизму і німецького солдата⁷⁶.

Розвитком ідеї Розенберга стала й офіційно проголошена у офіційних документах Міністерства східних окупованих територій політика визнання та вивчення «германо-німецької постійної присутності з укорінюванням в індогермано-арійському просторі, її форми виникнення, вплив, зіткнення зі спорідненими та чужорідними народностями»⁷⁷. Це завдання чітко простежується в ідеологічній доктрині нацизму вже на окупованих територіях, що сповідувала не лише боротьбу з ідейними супротивниками націонал-соціалізму, а й розглядала місцеву історію в аспекті расової боротьби крові, а також історичного права на ці території у зв'язку з фактором «германо-німецької постійної присутності»⁷⁸.

На підтримку даної теорії провадилися спеціальні історичні дослідження ще до 1939 р., а також упродовж усієї війни, коли обґрунтування об'єктивності претензій на згадані території спиралося на основні ідейні положення А.Розенберга, дослідження з індогерманістики, стародавньої історії, антропології, археології, історії саксонського та магдебурзького права, історії німецької колонізації України, історії церкви, у тому числі лютеранської, в Україні, історичного епосу та поетичної творчості тощо. Важливі напрями стосувалися ступеня впливу «нордичного права», культури, державності.

---

⁷⁶ Кашеварова Н. Обґрунтування історичних прав на українські території в ідеологічній доктрині нацизму: промова гаупттайнцацфюрера Оскара Венднагеля на відкритті історико-археологічної виставки у Харкові 1 листопада 1942 р. Архіви України. 2005. № 1-3. С.222.

⁷⁷ Центральний державний архів вищих органів державної влади та управління України (ЦДАВОВУ). Ф. 3676. Штаб імперського керівника (рейхсляйтера) Розенберга для окупованих східних областей. Берлін, Київ. Оп. 1. Спр. 136. Документи і матеріали центрального та регіонального управлінь Міністерства східних окупованих територій. Арк. 234.

⁷⁸ ЦДАВОВУ. Ф. 3676. Оп. 1. Спр. 136. Арк. 212.

Вищевказана система ідеологічних засад політики нацизму щодо використання етнічних німців на східних окупованих територіях була головною передумовою до складання керівниками адміністративної машини Третього Рейху конкретних планів майбутнього облаштування територій європейського Сходу. Ці плани гітлерівці розпочали складати за два місяці до вторгнення у Радянський Союз. Вже на початку квітня 1941 року було створено Центральне бюро по підготовці вирішення питання східного простору. Мав бути розроблений проект – план колонізаційних устремлінь Рейху у східному напрямку. Це був один із двох варіантів плану вирішення питання східного простору і цей варіант розробляв міністр східних окупованих територій Німеччини Альфред Розенберг, який був одним із провідних ідеологів націонал-соціалізму⁷⁹.

Згідно з базовими положеннями расової доктрини, кінцевою формою облаштування окупованих територій СРСР мала бути їхня германізація, тобто німецька колонізація. Першопочатково фахівці відомства А.Розенберга вивчали перспективи створення адміністративних областей «фольксдойче» на північ від Саратова (території розселення поволзьких німців). Однак у зв'язку з цілковитою депортацією в середині 1941 р. радянською владою німецького населення Поволжя до Сибіру, нацистська влада почала схилитися до активного формування та політичного використання німецьких колоній саме на території України⁸⁰.

Ідеї Розенберга дещо відрізнялися від політики ортодоксального нацизму. Зокрема, Розенберг не виключав можливості співпраці з народами СРСР у війні проти комуністичного режиму, а також створення автономних держав українців, прибалтів та інших націй на Сході в якості противаги

---

⁷⁹ Носкова А. Ф. Истребительная оккупация. Вопросы истории. 1980. №5. С.92.

⁸⁰ Dallin Alexander. Deutsche Herrschaft in Russland (1941 – 1945). Eine Studie über Besatzungspolitik. Düsseldorf: Droste Verlag, 1958. S. 300.

сталінському СРСР. Саме в цьому відношенні він нашоувхнувся на протидію Гітлера і Гімлера⁸¹.

Німецька дослідниця І. Фляйшхауер вважає, що Розенберг відігравав суттєву роль у плануванні східної політики до кінця 1942 р.⁸² Згодом внаслідок складних внутрішньополітичних інтриг усередині правлячої еліти Третього Рейху на перший план висувуються концепції та догми керівництва однієї з фундаментальних структур гітлерівського режиму – СС. Саме в надрах СС і розроблявся інший план зовнішньої політики Німеччини на схід від своїх кордонів – план «Ост» («Схід»)⁸³.

Таким чином, фундаментальною метою Нюрнберзького трибуналу було засудження цієї злочинної ідеології.

Нюрнберзький трибунал рішуче засудив плани гітлерівської Німеччини щодо нашої країни, які були у концентрованому вигляді виражені у плані «Ост». План «Ост» («Схід») продукувався в генеральних управліннях СС у двох варіантах. Один розроблявся у Головному управлінні імперської безпеки (РСХА), а інший – у Рейхскомісаріаті зі зміцнення німецької державності (РКФДФ) з Генріхом Гімлером на чолі⁸⁴. РСХА виклало свій план «Ост» у меморандумі Е. Ветцеля – «Зауваження і пропозиції щодо Генерального плану «Ост» рейхсфюрера СС»⁸⁵.

Генріх Гімлер виклав свої погляди у щоденниковому записі від 24 червня 1940 р. Його основна думка – оздоровлюючи «стару Німеччину», колонізувати «дикий Схід»⁸⁶. Він вважав, що певні місцевості тільки тоді будуть вважатися німецькими, коли всі чоловіки і всі жінки на них будуть

⁸¹ Fleischhauer Ingeborg. Das Dritte Reich und die Deutschen in der Sowjetunion Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 1983. S. 85

⁸² Fleischhauer Ingeborg. Das Dritte Reich und die Deutschen in der Sowjetunion Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 1983. S. 85

⁸³ Безыменский Л. А. Генеральный план «Ост»: замысел, цели, результаты. Вопросы истории. 1978. № 5.

⁸⁴ Безыменский Л. А. Генеральный план «Ост»: замысел, цели, результаты. Вопросы истории. 1978. № 5. С. 83.

⁸⁵ Преступные цели – преступные средства: Документы об оккупационной политике фашистской Германии на территории СССР (1941 – 1944 гг.). Москва : Политиздат, 1968. С. 76.

⁸⁶ Mai Uwe. «Rasse und Raum»: Agrarpolitik, Sozial- und Raumplanung im NS-Staat. Paderborn; München; Wien; Zürich: Schöningh, 2002. S. 303.

етнічними німцями. Він планував переселяти на Схід ветеранів СС. Слов'янське населення мусило б обслуговувати їх⁸⁷. Навесні 1941 року за дорученням Гімmlера директор Інституту аграрної політики Берлінського університету Конрад Меєр приступив до розробки детального плану колонізації Сходу. Саме аграрне переселення мусило стати основою колонізаційного руху на Схід. Однією із причин цього було прагнення німецьких економістів призупинити відтік населення з аграрного сектору до міст і тим самим не допустити послаблення сільського господарства власне Рейху⁸⁸.

Таким чином германізація східних окупованих областей була тісно пов'язана з аграрними змінами всередині Німеччини. Г. Гімmlер бачив свій інтерес у цих змінах, хоча управління аграрним сектором економіки не входило до його компетенції. У своїй промові перед імперськими гауляйтерами в грудні 1940 р. він висловив своє прагнення добиватися більших повноважень для Рейхскомісаріату зі зміцнення німецької державності, який він очолював, під час майбутнього керівництва землями СРСР. Економікою цих земель мав завідувати Герман Геринг (1893 – 1945), адміністративне управління передавалося міністерству А. Розенберга, а Гімmlер прагнув також мати відповідний вплив через важелі поліцейської влади та підпорядкованих йому селян-колоністів⁸⁹. Єдиним гауляйтером, який не був згоден із розширенням влади Рейхскомісаріату зі зміцнення німецької державності був гауляйтер Данцигу Форстер⁹⁰.

Е. Ветцель, призначений начальником відділу колонізації Головного політичного управління міністерства А. Розенберга, пропонував виселити з України не 31 млн. корінних мешканців, як це обговорювалося в колах СС до

---

⁸⁷ Fleischhauer Ingeborg. *Das Dritte Reich und die Deutschen in der Sowjetunion* Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 1983. S. 76.

⁸⁸ Mai Uwe. «Rasse und Raum»: Agrarpolitik, Sozial- und Raumplanung im NS-Staat. Paderborn; München; Wien; Zürich: Schöningh, 2002. S. 303.

⁸⁹ Mai Uwe. «Rasse und Raum»: Agrarpolitik, Sozial- und Raumplanung im NS-Staat. Paderborn; München; Wien; Zürich: Schöningh, 2002. S. 306.

⁹⁰ Mai Uwe. «Rasse und Raum»: Agrarpolitik, Sozial- und Raumplanung im NS-Staat. Paderborn; München; Wien; Zürich: Schöningh, 2002. S. 306.

1941 року, а всі 46 – 51 млн.⁹¹ Сферою колонізаційної діяльності Німеччини, на думку Ветцеля, мала стати Західна Україна, Крим, Херсонська область, Придніпров'я, Житомирщина, Кам'янець-Подільська і Вінницька області. Разом з тим Ветцель стверджував: «Уся німецька східна політика повинна переслідувати насамперед інтереси Рейху («Старої Німеччини»). Тому, наприклад, не слід продовжувати планувати концентрацію індустрії у самій Німеччині, а сільського господарства – у ненімецьких завойованих областях», ставлячи під деякий сумнів плани Гімmlера про глобальні аграрні міграції німців на схід⁹².

З весни ж 1942 року з'явився новий варіант плану «Ост» у викладі РКФДФ, який датувався 28 травня 1942 року і називався «Генеральний план Ост: правові, економічні і територіальні основи розвитку Сходу». План передбачав радикальні заходи: протягом 30 років виселити і знищити 65% всіх українців (потім цей термін скоротився до 20, згодом – до 10 років)⁹³.

Врешті-решт все планування «східної політики» зосередилося в руках Г.Гімmlера і РКФДФ. Було вирішено загалом створити 36 колонізаційних центрів; із них 8 – в Україні (Ровно, Шепетівка, Бердичів, Біла Церква, Бобринці, П'ятихатки, Кривий Ріг, Миколаїв). Як бачимо, всі вони – у Північній, Центральній та Південній Україні. Перший період колонізації планувався тривалістю в 25 років, розбитих на «п'ятирічки». Протягом них передбачалося переселити щонайменше 3,35 млн., а щонайбільше 10 млн. німців для колонізації цих «східних марок» з Європи та США (очевидно після гіпотетичного завоювання Сполучених Штатів Америки). Також передбачались міграції корінних німецьких жителів всередині України, зокрема деяка частина міських «фольксдойче» мусила перебратися до земель

---

⁹¹ Рекотов П.В. Плани війни та характер окупаційного режиму в Україні 1941 – 1944 рр. (історико-правовий аспект): Сторінки історії. Право України. 1997. № 5. С. 79; Mai Uwe. «Rasse und Raum»: Agrarpolitik, Sozial- und Raumplanung im NS-Staat. Paderborn; München; Wien; Zürich: Schöningh, 2002. S. 304.

⁹² Mai Uwe. «Rasse und Raum»: Agrarpolitik, Sozial- und Raumplanung im NS-Staat. Paderborn; München; Wien; Zürich: Schöningh, 2002. S. 310.

⁹³ Безыменский Л. А. Генеральный план «Ост»: замысел, цели, результаты. Вопросы истории. 1978. № 5. С. 84.

Придніпров'я та Таврії⁹⁴. Німцям, які у радянській та дорадянській час володіли певною власністю на східнослов'янських землях, але потім втратили її, передбачалася безумовна й повномасштабна компенсація, причому на землях Волині навіть стосовно тієї власності, якою німці володіли до 1914 р.⁹⁵

Форми майбутніх поселень зводилися до розтягнутих уздовж головних автомобільних магістралей та залізниць містечок та селищ. У зв'язку з цим планувалося побудувати нові автобани⁹⁶.

Націонал-соціалістичні лідери прагнули знайти для колонізаційних прагнень широкий фон історико-героїчних передумов, оскільки героїзація минулого, особливо минулого своєї батьківщини, була складовою частиною німецького націонал-соціалістичного світогляду. 30 жовтня 1941 р. А. Розенберг на зустрічі у своїй резиденції з представниками інших міністерств згадав історичні події, коли германські племена з римлянами врятували Європу від навали гунів. Він розвинув ці ідеї, сказавши, що зараз Німеччина має утворити своє потужне державне об'єднання між Балтійським і Чорним морями, де б проживали б 15–20 млн. етнічних німців, які б, утворивши «мілітарні колонії», захищали Європу від нових «варварських орд» зі Сходу⁹⁷. Г. Гімmlер висловлювався ще пафосніше: «Це місія німецького народу на цій землі. Протягом тисячоліть представники світловолосої раси володіли цими територіями і приносили на них щастя та культуру...»⁹⁸.

Таким чином, Генеральний план «Ост», підготовка якого почалася ще з січня 1940 року, врешті-решт звівся до двох програм – програми-мінімум та програми-максимум. Програма-мінімум мала втілюватися під час воєнних дій

---

⁹⁴ Fleischhauer Ingeborg. Das Dritte Reich und die Deutschen in der Sowjetunion Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 1983. S. 76-77.

⁹⁵ Fleischhauer Ingeborg. Das Dritte Reich und die Deutschen in der Sowjetunion Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 1983. S. 82, 175.

⁹⁶ Fleischhauer Ingeborg. Das Dritte Reich und die Deutschen in der Sowjetunion Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 1983. S. 85

⁹⁷ Fleischhauer Ingeborg. Das Dritte Reich und die Deutschen in der Sowjetunion Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 1983. S. 84-85

⁹⁸ Mai Uwe. «Rasse und Raum»: Agrarpolitik, Sozial- und Raumplanung im NS-Staat. Paderborn; München; Wien; Zürich: Schöningh, 2002. S. 315.

і в цілому містила весь той комплекс реальних заходів, що їх здійснювали гітлерівці на окупованих східних територіях.

Вищезазначена програма-максимум у разі її повної реалізації передбачала наступне⁹⁹:

- 1) фізичне знищення слов'янських народів;
- 2) часткове онімечення «нордичних груп» населення, що були у складі народів СРСР;
- 3) підрив біологічної сили слов'янських народів;
- 4) масові депортації населення (планом передбачалося переселити 65% українців із Західної України до Сибіру);
- 5) переселення німців на окуповані землі і створення системи озброєних селянських, а згодом і міських поселень колоністів, безпосередньо підпорядкованих СС.

У подальшому майбутнє керівництво СС плекало доволі розпливчасті плани розщеплення території колишнього СРСР на «корінну Росію» та «некорінну», виокремлення азійських територій та створення певних німецьких квазідержав в Україні, Білорусії, Прибалтиці, Середній Азії¹⁰⁰. Відтак через 400–500 років панування Третього Рейху чисельність німецької нації мала зрости до 500–600 млн. чол.¹⁰¹

Відтак сутність нацистського окупаційного режиму в Україні і зводилася власне до забезпечення Рейху сировиною та продукцією зі Сходу, вивільнення «життєвого простору» та німецької колонізації протягом 30 післявоєнних років. Гітлерівські ідеологи, зокрема А. Розенберг, стверджували, що упродовж століть етнічні німці Росії багато зробили для цих районів. Отже, після німецької окупації майно слов'янських країн мало б стати власністю

---

⁹⁹ Преступные цели – преступные средства: Документы об оккупационной политике фашистской Германии на территории СССР (1941 – 1944 гг.). Москва : Политиздат, 1968. С. 128.

¹⁰⁰ Fleischhauer Ingeborg. Das Dritte Reich und die Deutschen in der Sowjetunion Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 1983. S. 305.

¹⁰¹ Mai Uwe. «Rasse und Raum»: Agrarpolitik, Sozial- und Raumplanung im NS-Staat. Paderborn; München; Wien; Zürich: Schöningh, 2002. S. 311.

німецького народу. Всі німці, що зазнали більшовицьких експропріацій, мали б одержати відповідну компенсацію¹⁰².

Загалом же поінформованість гітлерівського керівництва відносно становища етнічних німців у Радянському Союзі перед війною була доволі розпливчастою. Німецький дослідник М.Бухсвайлер повідомляє, що нацистські державні органи перед вторгненням у СРСР вважали, що чисельність місцевих німецьких жителів в країні внаслідок репресій скоротилася з 2 млн. до 800 тис. (це не відповідало дійсності), а ті «фольксдойче», які залишилися, перебувають у вкрай занедбаному матеріальному, моральному і духовному стані¹⁰³. Особливо гітлерівці нарікали на молодь, яка була нібито цілковито розбещена більшовиками. Тому не дивно, що нацисти іноді називали своїх співвітчизників на Сході «дегенеруючими побратимами»¹⁰⁴.

Доволі одіозними виглядають відчайдушні суперечки вищих нацистських чиновників з приводу характеру колонізації земель України (іноді її плани були доволі фантастичними, як-то: переселення «фольксдойче» з США чи менонітів з Аргентини) в той час, коли радянська держава ще не була подолана і пізніше довела свій потужний військово-економічний потенціал, перемігши Третій Рейх¹⁰⁵. Ще більш неадекватними дійсності можна назвати плани Гімmlера, які він висловив 6 жовтня 1943 р. в часи «початку кінця» гітлерівського панування (наступу союзних армій на Східному фронті та в Західній Європі), і які зводилися до захоплення усєї радянської території до Уралу та до збільшення «біологічної сили германців» до 120–130 млн. чол.¹⁰⁶

---

¹⁰² Buchsweiler Meir. Volksdeutsche in der Ukraine am Vorabend und Beginn des Zweiten Weltkriegs – ein Fall doppelter Lozialität? 1. Aufl. Gerlingen : Bleicher, 1984. S. 332.

¹⁰³ Buchsweiler Meir. Volksdeutsche in der Ukraine am Vorabend und Beginn des Zweiten Weltkriegs – ein Fall doppelter Lozialität? 1. Aufl. Gerlingen : Bleicher, 1984. S. 310.

¹⁰⁴ Buchsweiler Meir. Volksdeutsche in der Ukraine am Vorabend und Beginn des Zweiten Weltkriegs – ein Fall doppelter Lozialität? 1. Aufl. Gerlingen : Bleicher, 1984. S. 313.

¹⁰⁵ Mai Uwe. «Rasse und Raum»: Agrarpolitik, Sozial- und Raumplanung im NS-Staat. Paderborn; München; Wien; Zürich: Schöningh, 2002. S. 309.

¹⁰⁶ Mai Uwe. «Rasse und Raum»: Agrarpolitik, Sozial- und Raumplanung im NS-Staat. Paderborn; München; Wien; Zürich: Schöningh, 2002. S. 314.

3.2. Нюрнберг і дивізія «Галичина»

Говорячи про дивізію «Галичина», слід вказати, що вона діяла під егідою організації СС, яка відіграла особливу цементуючу роль у структурі органів влади гітлерівського режиму.

У контексті визнання злочинними структур гітлерівських СС, слід вказати, що, як і у випадку інших організацій, Нюрнберзький трибунал визнав злочинною не усю структуру СС, а лише «групу, яка складалася з тих осіб, яких було офіційно прийнято в члени СС [...] які стали членами цієї організації чи залишалися її членами, знаючи, що ця організація використовується для вчинення злочинів, або тих осіб, які були особисто замішані як члени організації у вчиненні злочинів, за винятком однак тих осіб, які були призвані в цю організацію державними органами, причому таким чином, що вони не мали права вибору, а також тих осіб, які не вчиняли подібних злочинів»¹⁰⁷. Не були визнані злочинцями й ті, хто припинив членство у будь-яких структурах СС у період до 1 вересня 1939 року.

Стосовно засудження українських збройних формувань, що діяли у складі силових структур Третього Рейху, слід вказати, що ні створені за участю німецької військової розвідки у 1941 році батальйони «Нахтігаль» й «Роланд», ні дивізія військ СС «Галичина» й їхні члени не були засуджені Нюрнберзьким трибуналом, а власне ці структури не були визнані злочинними.

Більше того, Трибунал не визнав злочинним у цілому жоден партійний чи державний орган або формування Третього Рейху. В усіх випадках мова йшла про окремі злочинні групи усередині зазначених організацій.

У відповідності до нацистського законодавства, членами СС могли бути виключно особи, котрі мали бездоганне расове походження. Крім того, бажаним була також наявність у них т.зв. «арійської» зовнішності. Тому ані

---

¹⁰⁷ Guénaël Mettraux. Foreword. Perspectives on the Nuremberg Trial / ed. Guénaël Mettraux. Oxford: Oxford University Press, 2008.

українці, ні представники інших «неарійських» національностей, котрі були залучені до підрозділів військ СС, «членами СС» не були й бути не могли.

Водночас у промові радянського обвинувача на трибуналі чимало місця було присвячено злочинам, які вчинялися есесівцями на окупованих територіях. Одна ні тут, ані в обвинувальному акті й вироку не було згадки про дивізію «Галичина». Водночас у вироку були вказані деякі інші дивізії СС, зокрема, «Лейбштандарт СС Адольф Гітлер» чи «Принц Ойген».

У період 1946-1986 рр. питання можливого обвинувачення дивізії «Галичина» було актуалізовано у Канаді. Уряд цієї країни на вимогу депутатів парламенту сформував спеціальну комісію на чолі із колишнім суддею Дешеном, що мала дослідити питання притягнення до відповідальності колишніх воєнних злочинців Третього Рейху. За більше ніж рік своєї роботи комісія Дешена сформувала список із більше ніж 770 осіб, з-поміж яких було 217 колишніх членів дивізії СС «Галичина».

Переконливі докази скоєння воєнних злочинів були віднайдені щодо 20 осіб, жодна з котрих не мала стосунку до дивізії «Галичина». Щодо дивізії загалом комісія Дешена констатувала, що висувати обвинувачення проти неї як групи являється недоцільним, а перебування особи в її лавах не є достатньою підставою для переслідування.

При цьому розпуск нацистських структур не мав жодного стосунку до рішення Нюрнберзького трибуналу, оскільки це сталося раніше й на підставі інших документів.

Ще у 1944-1945 роках американський уряд розробив для майбутньої окупаційної адміністрації й військ США у Європі директиви та інструкції, які, з-поміж іншого, передбачали ліквідацію НСДАП й інших організацій і установ нацистського режиму.

У лютому 1945 року у Ялті союзники ухвалили принципове рішення «стерти з лиця землі нацистську партію, нацистські закони, організації та

установи»¹⁰⁸. Після капітуляції Рейху на Потсдамській конференції з-поміж цілей окупації Німеччини було визначено, що «усі німецькі сухопутні, повітряні та морські сили, СС, СА, СД та Гестапо з усіма їхніми організаціями, штабами та установами, включаючи Генеральний штаб, офіцерський корпус, корпус резервістів, військові училища, організації ветеранів війни та усі інші військові та напіввійськові організації, разом з їх клубами та асоціаціями, що слугують інтересам підтримання військових традицій у Німеччині, будуть повністю та остаточно розпущені»¹⁰⁹.

Окремо союзники узгодили «знищити націонал-соціалістичну партію та її філії й підконтрольні організації, розпустити всі нацистські установи, забезпечити, аби вони не відродилися у будь-якій формі». Вказане здійснювали військові адміністрації у кожній із чотирьох окупаційних зон Німеччини.

При цьому у всіх документах, що стосувались розпуску нацистських структур, СС, СА й інші збройні та парамілітарні структури Рейху завжди зазначалися окремим списком, що був відмінним від націонал-соціалістичної партії та її структурних і місцевих осередків. У цьому контексті слід вказати, що за час свого існування структури СС використовували різну символіку. Найвідомішою була так звана «блискавка» СС – подвійна руна «зіг».

У подальшому після створення підрозділів військ СС, особливо з представників окупованих нацистами країн Європи, символіка стала ще більш різноманітною. Крім рун, як, зокрема, у дивізіях «Принц Ойген», «Недерланд», «30 січня» чи «Гітлерюгенд», у військах СС також використовувались прапори й символіка країн і регіонів, де їх було сформовано.

Ряд дивізій використовували в якості власної емблеми «Вольфсангель» або вовчий гак, що і до сих пір фігурує у муніципальній геральдиці окремих

---

¹⁰⁸ Guénaël Mettraux. Foreword. Perspectives on the Nuremberg Trial / ed. Guénaël Mettraux. Oxford: Oxford University Press, 2008.

¹⁰⁹ Guénaël Mettraux. Foreword. Perspectives on the Nuremberg Trial / ed. Guénaël Mettraux. Oxford: Oxford University Press, 2008.

німецьких міст. Символом дивізії «Італія» являлися фасції (лікторські пучки), що наразі є компонентом сучасної емблеми Франції, ряду муніципальних гербів в Європі і використовується в емблемах структур правопорядку низки країн світу, включно із США та Росією.

Символіки СС Нюрнберзький трибунал не забороняв. Водночас після Другої світової війни в окремих країнах Європи були ухвалені закони, що обмежували чи прямо забороняли використання певної нацистської символіки.

Що стосується емблеми дивізії «Галичина», то вона містила стилізоване зображення лева, що був і лишається основним елементом символіки Львова й Галичини. «Класичних» есесівських рун у військовій символіці «Галичини» не було.

ВИСНОВКИ

Таким чином, ми прийшли до таких висновків:

1. Розглянута джерельна база дослідження про підготовку до Нюрнберзького трибуналу й проаналізована історіографія наукових праць. Виявлено, що судовий процес у Нюрнберзі містив у собі вивчення 100 тисяч документів, 100 тисяч футів кіноплівки й 25 тисяч світлин. Обвинувачення й захист виготовили 30 000 фотокопій і надрукували 50 мільйонів машинописних сторінок. Найбільш важливими первинними джерелами щодо Нюрнберзьких процесів були стенограми самих судових засідань: в англomовному виданні стенограма першого процесу займає близько 17 000 сторінок. Вони були опубліковані всіма чотирма офіційними мовами трибуналу в 42-х томах («Блакитна серія», Blue Series): 22 томи стенограм і 20 томів представлених суду доказів. Крім того, коротка версія позиції обвинувачення містилася в англomовному десятитомнику «Nazi conspiracy and aggression», виданому в 1946-1948 роках («Червона серія», Red Series / NCA).

Початок формуванню історіографічної спадщини поклали самі учасники основного Нюрнберзького процесу: ще в березні 1946 року було відзначено, що «кожний, хто вертався з Нюрнберга, починав писати книгу». У підсумку, величезна кількість публікацій була написана сучасниками й учасниками подій. Нюрнберг став рідкою історичною подією, ретельно вивченою його власними героями. Щоденники, мемуари й статті, написані суддями, обвинувачуваними, прокурорами, адвокатами, перекладачами й персоналом в'язниці, супроводжувалися академічними оглядами історичних робіт від тих же авторів. Деякі з них реєструються в бібліотеках як вторинні дослідження, а не первинні джерела

2. Досліджені історичні передумови створення й функціонування постійно діючої інституції у сфері міжнародного кримінального судочинства. З'ясовано, що у ході підготовки до формування Міжнародного військового трибуналу нелегко було поєднати дві процесуальні системи права –

континентальну, прийняту в СРСР та Франції, та англосаксонську. Найбільші складнощі виникли розробки визначення поняття «міжнародний злочин» (стаття 6 Статуту МВТ).

Щоб не затягувати процес, головні звинувачують домовилися, що кількість свідків буде зведена до мінімуму. Величезний обсяг роботи випав на перекладачів. Вони перекладали документи, що висувалися радянськими обвинувачами як докази, німецькою, англійською та французькою мовами, ті матеріали, які представляли Трибуналу їхні колеги – російською, допомагали радянським делегатам спілкуватися з учасниками судового розгляду з інших країн. Комісія, що засідала в Нюрнберзі, розглядала питання про виклик свідків, добір письмових доказів, вирішувала організаційні питання.

Нюрнберзький процес, що розпочався 20 листопада 1945 р. і завершився 1 жовтня 1946 р., був гласним у найширшому значенні цього слова. У ході його відбулося 403 відкриті судові засідання. У зал суду було видано 60 тисяч перепусток, багато із них отримали німці. Радіо, кіно, друк дозволили мільйонам людей у всьому світі стежити за ходом процесу. Для цього представникам преси було віддано більшу частину місць у залі суду – 250 із 350.

Нюрнберзький процес – важлива віха в історії світової цивілізації. Суд народів довершував військовий розгром фашистського рейху його морально-політичним розгромом. Статут та Присуд Міжнародного військового трибуналу зробили неоціненний внесок у розвиток права. Нюрнберзькі норми – і юридичні та моральні – міцно увійшли до суспільної свідомості. Процес і Вирок, що завершив його, з'явилися адекватною відповіддю на безпрецедентні в історії злочини проти світу, військові злочини і злочини проти людяності.

3. Висвітлений перебіг створення, відкриття і діяльності Нюрнберзького трибуналу. Встановлено, що судовий розгляд був побудований за принципом змагальності, що означало надання захисту та звинуваченню рівних можливостей звинувачувати докази, клопотати про виклик свідків, проводити перехресні допити, виступати з промовами. У той час як Міжнародний

військовий трибунал заслухав 33 свідки звинувачення, перед ним, крім 19 підсудних, дали свідчення 61 свідок захисту. Ще 143 свідки захисту дали свідчення шляхом надання письмових відповідей на опитані листи. 101 свідок захисту дав свідчення перед уповноваженими Трибуналу у справі злочинних організацій. Крім того, було представлено 1809 письмових свідчень інших свідків. Було представлено і 6 звітів, що резюмують величезну кількість інших письмових показань – 38 тисяч у справі СС, 10 тисяч – у справі СА, 7 тисяч – у справі СД, 3 тисячі – у справі генерального штабу та ОКВ, 2 тисячі – у справі гестапо.

Отже, Нюрнберзький процес – важлива віха в історії світової цивілізації. Суд народів довершував військовий розгром фашистського рейху його морально-політичним розгромом. Статут та Присуд Міжнародного військового трибуналу (МВТ) зробили неоціненний внесок у розвиток права. Нюрнберзькі норми – і юридичні та моральні – міцно увійшли до суспільної свідомості. Процес і Вирок, що завершив його, з'явилися адекватною відповіддю на безпрецедентні в історії злочини проти світу, військові злочини і злочини проти людяності.

1 жовтня 1946 р. Міжнародний військовий трибунал виніс свій історичний вирок. Він засудив до страти через повішення Герінга, Ріббента, Кейтеля, Кальтенбруннера, Розенберга, Франка, Фріка, Штрейхера, Заукеля, Йодля, Зейсс-Інкварта і Бормана (останнього заочно); Гесса, Редера і Функа - до довічного ув'язнення; Шираха і Шпеєра - до 20 років; Нейрата - до 15 років і Деніца - до 10 років ув'язнення. Підсудні Шахт, Папен та Фріче були виправдані. Суд визнав злочинними організаціями керівний склад націонал-соціалістичної партії, СС, СД і гестапо.

4. Вивчені принципи Нюрнберзького процесу як основи міжнародної кримінальної юстиції. Виявлено, що Нюрнберзький процес становить історичний момент у розвитку міжнародного права. Водночас можна сказати, що він дав початок новій системі міжнародного кримінального правосуддя. Ця система включає національні суди, спеціальні міжнародні та змішані

трибунали, а тепер і Міжнародний кримінальний суд. Усі ці інституції мають коріння в Нюрнберзі.

Попередні судові процеси у справах про військові злочини в національних судах були зосереджені на засудженні за окремі та добре встановлені порушення законів війни. У Нюрнберзі не лише воєначальники, але й високопосадовці та навіть приватні громадяни постали перед судом за деякі з найважкіших злочинів, відомих людству.

Нюрнберзький процес базувався на двох основних принципах. Перший полягає в тому, що люди можуть і повинні нести відповідальність за найбільш важкі міжнародні злочини. У рішенні Нюрнберзького трибуналу проголошено: «Злочини проти міжнародного права скоюють люди, а не абстрактні особи, і лише шляхом покарання осіб, які вчиняють такі злочини, можна забезпечити виконання положень міжнародного права». Забезпечення притягнення до відповідальності важливо саме по собі, але це також важливо, оскільки допущення безкарності за масові чи систематичні звірства може мати серйозні наслідки для міжнародного миру.

Другий принцип полягає у тому, що особи повинні бути покарані лише шляхом справедливого судового розгляду, який гарантує права обвинувачених.

Нюрнберзький процес також проголосив багато інших важливих принципів процесуального та матеріального права. Однак саме ці дві фундаментальні ідеї – підзвітність і справедливий суд – були сутністю Нюрнберзького конфлікту. Ці дві ідеї у подальшому стали основою для спадщини Нюрнберзького процесу.

5. Розгляньте місце України у планах Третього рейху (в контексті Нюрнберзького трибуналу). З'ясовано, що Нюрнберзький трибунал був спрямований на засудження і недопущення відродження у майбутньому ідеології нацизму (націонал-соціалізму).

Нюрнберзький трибунал рішуче засудив плани гітлерівської Німеччини щодо нашої країни, які були у концентрованому вигляді виражені у плані

«Ост». Цей план, підготовка якого почалася ще з січня 1940 року, врешті-решт звівся до двох програм – програми-мінімум та програми-максимум. Програма-мінімум мала втілюватися під час воєнних дій і в цілому містила весь той комплекс реальних заходів, що їх здійснювали гітлерівці на окупованих східних територіях. Вищезазначена програма-максимум у разі її повної реалізації передбачала наступне:

- фізичне знищення слов'янських народів;
- часткове онімечення «нордичних груп» населення, що були у складі народів СРСР;
- підлив біологічної сили слов'янських народів;
- масові депортації населення (планом передбачалося переселити 65% українців із Західної України до Сибіру);
- переселення німців на окуповані землі і створення системи озброєних селянських, а згодом і міських поселень колоністів, безпосередньо підпорядкованих СС.

б. З'ясована підсудність для Нюрнберзького процесу української дивізії «Галичина». Встановлено, що Нюрнберзький трибунал визнав злочинною не усю структуру СС, а лише групу, що складалася з тих осіб, яких було офіційно прийнято в члени СС і які стали членами цієї організації чи залишалися її членами, знаючи, що ця організація використовується для вчинення злочинів, або тих осіб, які були особисто замішані як члени організації у вчиненні злочинів, за винятком однак тих осіб, які були призвані в цю організацію державними органами, причому таким чином, що вони не мали права вибору, а також тих осіб, які не вчиняли подібних злочинів. Не були визнані злочинцями й ті, хто припинив членство у будь-яких структурах СС у період до 1 вересня 1939 року.

Стосовно засудження українських збройних формувань, що діяли у складі силових структур Третього Рейху, слід вказати, що ні створені за участю німецької військової розвідки у 1941 році батальйони «Нахтігаль» й «Роланд», ні дивізія військ СС «Галичина» й їхні члени не були засуджені

Нюрнберзьким трибуналом, а власне ці структури не були визнані злочинними.

Більше того, Трибунал не визнав злочинним у цілому жоден партійний чи державний орган або формування Третього Рейху. В усіх випадках мова йшла про окремі злочинні групи усередині зазначених організацій.

У відповідності до нацистського законодавства, членами СС могли бути виключно особи, котрі мали бездоганне расове походження. Крім того, бажаним була також наявність у них т.зв. «арійської» зовнішності. Тому ані українці, ні представники інших «неарійських» національностей, котрі були залучені до підрозділів військ СС, «членами СС» не були й бути не могли.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Література:

- Безыменский Л. А. Генеральный план «Ост»: замысел, цели, результаты. Вопросы истории. 1978. № 5. С. 80-89.
- Безыменский Л. А. Предисловие. *Пакт. Гитлер, Сталин и инициатива германской дипломатии. 1938—1939* / И. Фляйшхауэр. Москва : Прогресс, 1990. 473 с.
- Внешняя политика Советского Союза в период Отечественной войны. Москва, 1944.
- Германская экспансия в Центральной и Восточной Европе. Сб. исследований по истории т.н. «Дранг нах Остен». Москва : Наука, 1965. 368с.
- Гитлер, Адольф. Моя борьба: Пер. с нем. Москва : Витязь, 1998. 590 с.
- Дашичев А. Банкротство стратегии германского фашизма. Т.1. Москва : Наука, 1973. 436 с.
- Кашеварова Н. Обґрунтування історичних прав на українські території в ідеологічній доктрині нацизму: промова гаупттайнзацфюрера Оскара Венднагеля на відкритті історико-археологічної виставки у Харкові 1 листопада 1942 р. Архіви України. 2005. № 1-3. С. 221-232.
- Лебедева Н.С. Подготовка Нюрнбергского процесса. Москва, 1975.
- Носкова А. Ф. Истребительная оккупация. Вопросы истории. 1980. №5. С. 92-178.
- Пикер, Генри. Застольные разговоры Гитлера: Пер. с нем. Смоленск : Русич, 1993. 496 с.
- Полторак А.И. Нюрнбергский эпилог. Москва, 1983.
- Преступные цели – преступные средства: Документы об оккупационной политике фашистской Германии на территории СССР (1941 – 1944 гг.). Москва: Политиздат, 1968. 383 с.
- Рекотов П.В. Плани війни та характер окупаційного режиму в Україні 1941 – 1944 рр. (історико-правовий аспект): Сторінки історії. Право України. 1997. № 5. С. 78-80.

- Советский Союз на международных конференциях периода Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. Т. 4. Москва, 1984.
- Советско- французские отношения во время Великой Отечественной войны. 1941-1945 гг. Документы и материалы. Москва, 1985.
- Советско-английские отношения во время Великой Отечественной войны. 1941-1945 гг. Документы и материалы. В 2-х т. Т.1. Москва, 1983.
- СССР и германский вопрос. Т. 1. Москва, 1975.
- Энциклопедия Третьего Рейха. / Сост. Воропаев С. Москва : Локид – Миф, 1996. 587 с.
- Ann Tusa; John Tusa. The Nuremberg Trial : [англ.] / New foreword by Ann Tusa and John Tusa; partially based on two draft chapters by John Wheeler-Bennett. New York : Skyhorse Pub, 2010. 514 p.
- Bloxham, Donald. Genocide on trial: War crimes trials and the formation of Holocaust history and memory Reprint, originally published 2001. Oxford : Oxford University Press, 2010. 273 p.
- Buchsweiler Meir. Volksdeutsche in der Ukraine am Vorabend und Beginn des Zweiten Weltkriegs – ein Fall doppelter Lozalität? 1. Aufl. Gerlingen : Bleicher, 1984. 499 s.
- Dallin Alexander. Deutsche Herrschaft in Russland (1941 – 1945). Eine Studie über Besatzungspolitik. Düsseldorf: Droste Verlag, 1958. 727 s.
- Devin O. Pendas. Seeking Justice, Finding Law: Nazi Trials in Postwar Europe *The Journal of Modern History*. 2009. June (vol. 81, iss. 2). P. 347-368.
- Fleischhauer Ingeborg. Das Dritte Reich und die Deutschen in der Sowjetunion Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 1983. 258 s.
- Foreign Relations of the United States. Diplomatic Papers (FRUS). The Conference at Quebec, 1944. Wash., 1972.
- FRUS. The Conferences at Malta and Yalta, 1945.
- Guénaël Mettraux. Foreword. Perspectives on the Nuremberg Trial / ed. Guénaël Mettraux. Oxford: Oxford University Press, 2008. 799 с.

Hirsch, Francine. Soviet judgment at Nuremberg : a new history of the international military tribunal after World War II : [англ.]. New York : Oxford University Press, 2020. 536 p.

Kim Christian Priemel. Consigning Justice to History. Transitional Trials after the Second World War. *The Historical Journal*. 2013. June (vol. 56, iss. 2). — P. 553-581.

Library of Birmingham's University Avon Papers AP 20/9/57.

Mai Uwe. «Rasse und Raum»: Agrarpolitik, Sozial- und Raumplanung im NS-Staat. Paderborn; München; Wien; Zürich: Schöningh, 2002. 445 s.

Priemel, Kim Christian. The Betrayal : The Nuremberg Trials and German Divergence : [англ.]. Oxford : Oxford University Press, 2016. 496 p.

Reassessing the Nuremberg Military Tribunals: transitional justice, trial narratives, and historiography / eds. Kim C. Priemel and Alexa Stiller (NY, 2012).

Smith B.F. The American Road to Nuremberg: The Documentary Record. 1944-1945. Stanford (Cal.), 1982.

Taylor, Telford. Final report to the Secretary of the Army on Nuernberg war crimes trials under Control Council Law no. 10. Washington, D.C.: United States Govt. Print. Off., 1949.

Tutorow, Norman E. War crimes, war criminals, and war crimes trials : an annotated bibliography and source book. NY: Greenwood Press, 1986. 548 с.

Weinke, Annette. Die Nürnberger Prozesse, durchgesehene Auflage. München : C. H. Beck, 2015. 128 s.

Джерела:

Переписка Председателя Совета Министров СССР с Президентами США и Премьер-министрами Великобритании во время Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. Т. 1. Москва, 1957.

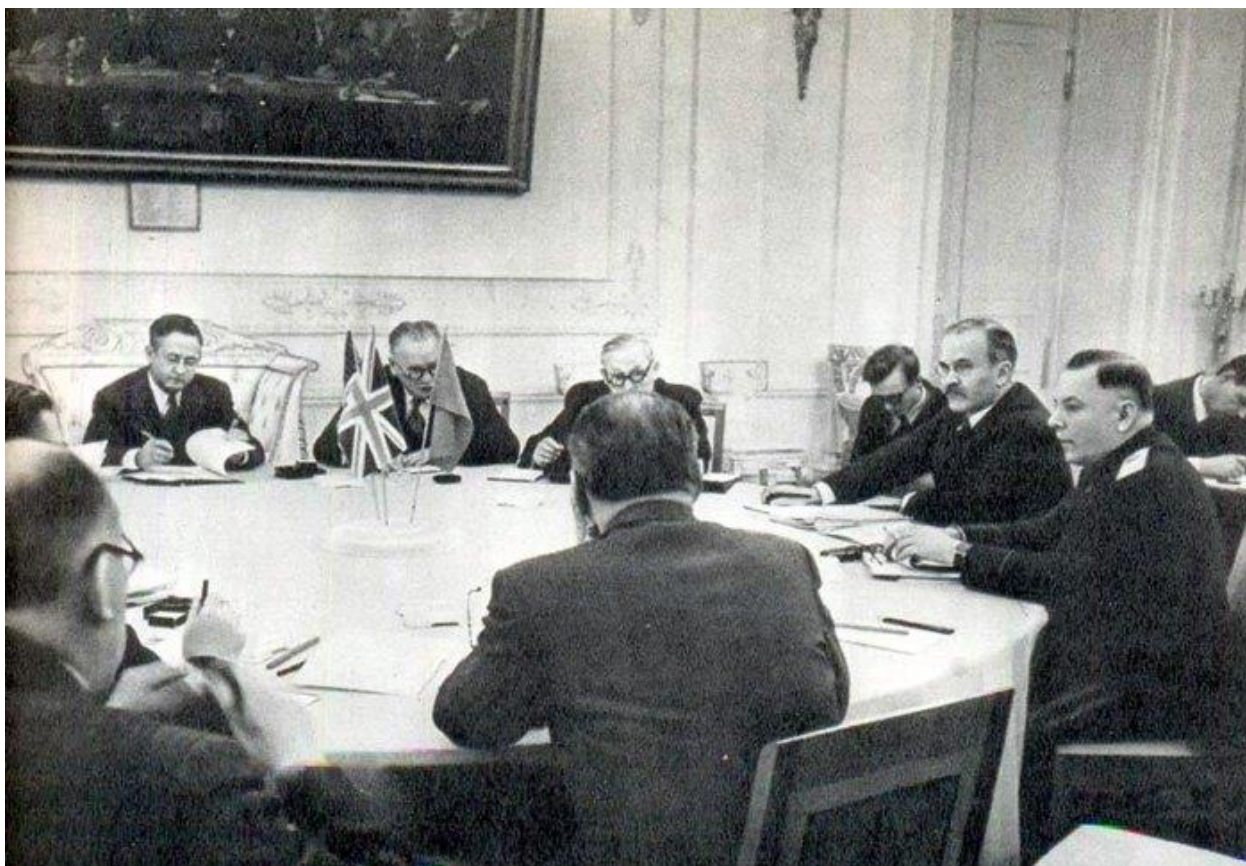
СССР и германский вопрос 1941-1948. Документы из Архива внешней политики Российской Федерации. В 3-х тт. Т. 1. Москва, 1998.

Учёные труды Российской Академии адвокатуры и нотариата. № 3 (14) 2009.
Центральний державний архів вищих органів державної влади та управління України (ЦДАВОВУ). Ф. 3676. Штаб імперського керівника (рейхсляйтера) Розенберга для окупованих східних областей. Берлін, Київ. Оп. 1. Спр. 136.
Документи і матеріали центрального та регіонального управліннь Міністерства східних окупованих територій. 377 арк.

ДОДАТКИ

Додаток А

Московська конференція міністрів закордонних справ США, СРСР та Великої Британії (Жовтень 1943 р.)

Додаток Б

Підсудні на лаві Нюрнберзького трибуналу

Додаток В

Повідомлення про вирок Нюрнберзький трибунал. Süddeutsche Zeitung. 1

жовтня 1946 р.

Sonderausgabe Preis 15 Pfg.

Süddeutsche Zeitung

MÜNCHNER NACHRICHTEN AUS POLITIK · KULTUR · WIRTSCHAFT UND SPORT

München, Dienstag, 1. Oktober 1946

Die Sühne der Hauptkriegsverbrecher

Das Urteil in Nürnberg

12 Todesurteile Schacht, Papen und Fritzsche freigesprochen

Nürnberg, 1. Oktober (SZ, Dana)

In der Oberkriegsgericht-Verhandlung um 15.55 Uhr gab der Nürnberger Oberste Militärgericht das Urteil gegen die elfenben Hauptangeklagten bekannt, das von der ganzen Welt mit angelegter Spannung erwartet wurde und das schließlich unter einer Bilanz von Völkermord und Verbrechen furchtbarem Ausmaßes... (text continues)

Zum Tode verurteilt:

- Göring: Tod durch Strang
- Ribbentrop: Tod durch Strang
- Keitel: Tod durch Strang
- Kaltenbrunner: Tod durch Strang
- Rosenberg: Tod durch Strang
- Frank: Tod durch Strang
- Frick: Tod durch Strang
- Streicher: Tod durch Strang
- Saukel: Tod durch Strang
- Jodl: Tod durch Strang
- Seiß-Inquart: Tod durch Strang

Lebenslanglich Gefängnis:

- Heß: lebenslangliches Gefängnis
- Funk: lebenslangliches Gefängnis
- Raeder: lebenslangliches Gefängnis

Gefängnisstrafen:

- Dönitz: zehn Jahre Gefängnis
- Neurath: fünfzehn Jahre Gefängnis
- Schirach: zwanzig Jahre Gefängnis
- Speer: zwanzig Jahre Gefängnis

Letzte Meldung:

Die amerikanische Delegation wird von der Entscheidung des Gerichtes als Schicksal, Papen und Fritzsche freigesprochen, und fordert, daß die drei Angeklagten leben verurteilt werden sollten.

Die drei Angeklagten, die gegen das lebenslangliche Gefängnis und gegen Heß ab, der zum Tode verurteilt werden sollte.

Weder keine OCM, Generalstab und Reichsleiter nach der Meinung der amerikanischen Behörde als verantwortliche Organisationsmitglieder werden sollen.

Im Namen der Gerechtigkeit

(SZ) Eine Hommage an die ganze Welt und allen, was Menschlichkeit heißt, so es allen auch, was in dieser Welt die Werte der Gerechtigkeit und des Rechts... (text continues)

Funk: lebenslanglich

Streicher: zum Tode

Schacht: nicht schuldig

Freigesprochen:

- Schacht: nicht schuldig
- Papen: nicht schuldig
- Fritzsche: nicht schuldig

Freigesprochen:

- Schacht: nicht schuldig
- Papen: nicht schuldig
- Fritzsche: nicht schuldig

Freigesprochen:

- Schacht: nicht schuldig
- Papen: nicht schuldig
- Fritzsche: nicht schuldig

Göring: zum Tode

Ribbentrop: zum Tode

Keitel: zum Tode

Kaltenbrunner: zum Tode

Rosenberg: zum Tode

Frank: zum Tode

Frick: zum Tode

Heß: zum Tode

Funk: lebenslanglich

Raeder: lebenslanglich

Dönitz: zehn Jahre

Neurath: fünfzehn Jahre

Schirach: zwanzig Jahre

Speer: zwanzig Jahre

Schacht: nicht schuldig

Papen: nicht schuldig

Fritzsche: nicht schuldig

Heß: lebenslanglich

Funk: lebenslanglich

Raeder: lebenslanglich

Dönitz: zehn Jahre

Neurath: fünfzehn Jahre

Schirach: zwanzig Jahre

Speer: zwanzig Jahre

(Fortsetzung auf Seite 2)

РЕЗЮМЕ

В представленій роботі охоплена проблема України на судовому процесі над верхівкою влади Третього Рейху, її доля та участь в планах Німеччини. Метою даного дослідження є систематизація й узагальнення відомостей щодо українського питання на Нюрнберзькому процесі. В процесі вивчення застосовувалися аналітичний, проблемно-хронологічний та порівняльно-історичний методи дослідження. Було здійснене системне загальнотеоретичне осмислення процесів становлення і розвитку історичних явищ. Як висновок в роботі представлені факти участі обговорення українського питання на судовому процесі в місті Нюрнберг.

RESUME

The presented work covers the problem of Ukraine at the trial over the top of the Third Reich, its fate and participation in Germany's plans. The purpose of this study is to systematize and generalize information about the Ukrainian issue at the Nuremberg Trials. Analytical, problem-chronological and comparative-historical research methods were used in the study process. A systematic, general theoretical understanding of the processes of formation and development of historical phenomena was carried out. As a conclusion, the paper presents the facts of participation in the discussion of the Ukrainian issue at the trial in the city of Nuremberg.